

TANZİMAT'TAN SONRA (1839) KÜTAHYA'DAKİ HİRİSTİYANLARIN DİNİ-İDARİ DURUMLARI VE
YAŞADIKLARI TARTIŞMALI MESELELER

Ahmet TÜRKAN*

Özet: Tanzimat'tan sonra Osmanlı'nın birçok yerinde olduğu gibi Kütahya'daki Hıristiyanlar arasında da değişim yaşanmıştır. Rum, Ermeni, Katolik ve Protestanların yaşadığı bu şehirde, her bir dinî grup, yeni düzenlemeler ışığında kendi kurumsal yapılarını oluşturmuştur. Değişim sürecinin beraberinde getirdiği yeni yapılanmaların irdelendiği bu çalışmada, öncelikle Kütahya'daki Hıristiyanların sosyal ve dinî konuları incelenmiştir. Kütahya Hıristiyanlarının bağlı bulunduğu metropolitlik ve piskoposluk merkezleri tarihî süreç içerisinde açıklanmıştır. Bunun yanı sıra, kendi aralarında yaşadıkları dinî ve kurumsal problemler ele alınmıştır. Bu problemler, Kütahya'nın kazaları ve Osmanlı'nın geneli karşılaştırılarak irdelenmiştir. Diğer taraftan Kütahya'ya sürgün olarak gelen Hıristiyan ruhani ve mülteciler üzerinde de durulmuştur. Özellikle Bulgar Kilisesi'nin kuruluşunda önemli rolü olan Piskopos Hilaryon'un sürgünü ayrıntılı incelenmiştir. Daha çok Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri ve Hüdavendigâr Vilayeti Salnameleri çerçevesinde irdelenen Kütahya Hıristiyanlarının durumları hakkında, Osmanlı'nın diğer bölgesinde yaşayan Hıristiyanlarla karşılaştırılarak analizler yapılmıştır. Buna göre, Hıristiyan din adamlarının Osmanlı Hükûmetine ilettikleri arzuahallerindeki dinî ifade ve yorumlar, Dinler Tarihi ve Din Fenomenolojisini ilgilendiren önemli ayrıntıları içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kütahya, Katolik, Rum, Ermeni, Protestan, Hilaryon

THE CONTROVERSIAL ISSUES AND RELIGIOUS-ADMINISTRIVE CONDITIONS OF CHRISTIANS IN
KÜTAHYA AFTER TANZİMAT (1839)

Abstract: After Tanzimat, there was a variation among Christians in Kütahya as in many parts of Ottoman Empire. In this city which the Greeks, Armenians, Catholics, and Protestants lived there, each religious group has created its own institutional structures in the light of regulations. In this study that new settlements brought by the process of variation were examined, the social and religious positions of Christians in Kütahya were primarily discussed. The centers of Metropolitan and Bishoprics affiliated with Christians in Kütahya were clarified in the historical process. In addition to, the religious and intuitional problems they have were handled. These problems were scrutinized by comparing the counties of Kütahya and Ottoman Empire. Another issue discussed here is refugees and Christian leaders exiled to Kütahya. Especially, the exile of Bishop Hilaryon who had an important role in the establishment of the Bulgarian Church was examined in detail. The situations of Christians in Kütahya which were studied in the light of Prime Ministry Ottoman Archives documents and Hüdavendigâr Vilayeti Salnameleri were analysed by being compared with Christians lived in other regions of Ottoman Empire. In this sense, the religious expressions and comments that Christian clergy reported to Ottoman Empire have included important details involving History of Religions and Phenomenology of Religion.

Key Words: Kütahya, Catholic, Greek, Armenian, Protestant, İlarion

Giriş

Batılı ülkelerin desteğini almak ve devletin temel kurumlarını kuvvetlendirmek için 3 Kasım 1839'da ilan edilen Hatt-ı Hümayûn ile birlikte Osmanlı'da, *Tanzimat* diye nitelendirilen yeni bir döneme girildi. Hatt-ı Hümayun ile Osmanlı topraklarında yaşayan bütün Gayrimüslimler için ırk ve mezhep farkı olmaksızın eşitlik, can, mal emniyeti sağlanıyor ve diğer din mensupları ile Müslümanlar arasındaki farklılıklar kaldırılıyordu (Lewis, 1998: 584; Bozkurt, 1996: 42). Bu eşitlik ilkesine Osmanlı'nın birçok yerindeki Müslümanlar tepki gösterdi. Tanzimat'ın, Gayrimüslimlerin tümünü memnun ettiği de söylenemezdi. Osmanlı Devleti'nde protokolda en ön sırada yer alan Rum Patriğinin, Yahudi Hahambaşısı ile eşit olmaları Patrikhaneyi de rahatsız etmekteydi (Ortaylı, 2005: 93). Fener Rum Patrikhanesi'ni rahatsız eden diğer bir husus ise Bulgarların, Patrikhanenin himayesinden ayrılmak için yaptığı teşebbüslerdi. Nitekim Tanzimat'ın ilanından kısa bir zaman sonra Bulgarlar, İstanbul'da kendilerine ait bir kilise kurmak için teşebbüste bulundular (Ahmet Refik, 1341: 73-84).

Tanzimat'ın etkilediği diğer Gayrimüslim grup, Ermenilerdi. 1830 yılında Katolik Ermenilere ayrı bir millet statüsü verilmesi, tartışmaları sonlandırmamıştı (Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HH., 1245/1830 :1235/48143) Çünkü, 1834'te getirilen mezhep değiştirme yasağı ile birlikte Ermeni Patriği, Katolik veya Protestan olmak isteyen cemaat mensuplarına baskıda bulunuyor ve Hükûmet tarafından yaptırımların uygulanmasını istiyordu (Takvim-i Vekayi, 1 Zilkade 1250/1 Mart 1835; BOA, A. MKT., 1260/1844: 21/78) Diğer taraftan misyonerlerin savunuculuğunu üstlenen İngiltere, Fransa ve Amerika gibi ülkelerden Tanzimat dolayısıyla serbestliğin ortaya çıktığına dair şikâyetler geliyordu. Nitekim Fransa ve İngiltere'nin baskısına daha fazla dayanamayan Osmanlı Hükûmeti, 1844'te mezhep değiştirme yasağını kaldırdı (Engelhardt, 1999: 87).

Osmanlı Hükûmeti, artık yasal bir zemine oturduğundan mezhep değiştiren kişiler ile ilgili gerekli düzenlemeleri yapmaya başladı. Buna göre, mezhebini değiştiren bir Gayrimüslim, yeni katıldığı mezhebin patriğinden veya en büyük ruhanî reisinden bir ilmühaber getirmek zorundaydı. Hükûmet, ilmühaberi getiren kişi ile ilgili olarak gerekli incelemeyi yaptıktan sonra mezhep değişikliğini onaylayacaktı (BOA, DH. MKT., 1306/1889:1576/65). Ayrıca mezhep değişikliklerinin vergi, nüfus gibi birçok hususta karışıklıklara neden olabileceği endişesiyle senede bir defa yapılması kararlaştırıldı. Ancak daha sonra yeni katılmak istenilen mezhebin ruhanî liderinin ve yabancı devletlerin şikâyetleri nedeniyle mezhep değişikliğinin senede bir defa olması şartı

* Yrd. Doç. Dr. Dumlupınar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, aturkan81@hotmail.com

kaldırıldı. Bu da Osmanlı Devleti'nin mülki idarecilerini sıkıntıya soktu. Çünkü bir kişinin senede iki defa mezhep değiştirmesi, nüfus ve vergi defterlerinde karışıklığa yol açıyordu. Ayrıca birkaç defa mezhep değiştiren kişi, karşı mezhebin mensuplarından bir sosyal baskı görüyor, bu durum ise mülki nizamı sağlamakta yükümlü olan idarecileri zor durumda bırakıyordu. Dolayısıyla hükümete sık sık şikâyetler geliyordu. Örneğin Suriye Valiliği, konu ile ilgili olarak 1889 yılında hükümete gönderdiği bir yazıda, mezhep değiştirmek isteyen kişilerin kayıtlarının tashihinin yapıldığını, ancak bazen bir kişinin Rum milletinden iken Katolik mezhebine, daha sonra Protestan mezhebine girdiğini, sonradan yine Rum milletine geri döndüğünü belirterek bu zorluğun giderilmesini istemişti. Hükümet tarafından gönderilen cevabi yazıda ise, “mezhep değiştirenlerin kayıtlarında müddet tayin edilmesinin maslahata muvafık olmayacağı” dile getirilerek validen yürürlükteki kanunu uygulaması istendi (BOA, DH. MKT., 1312/1894: 2067/2).

Tanzimat'tan sonra yaşanan bu tartışmalar, Osmanlı'nın birçok yerindeki Gayrimüslim unsurların yoğunluğuna bağlı olarak farklı boyutlarda cereyan etmekteydi. Örneğin, Diyarbakır, Mardin, Musul, Şam ve Halep'te yaşayan Süryanilerin, Katolik mezhebine girmesinden dolayı bu ismi hangi grubun kullanacağı bir problemdi. Katolik olanların Süryani ismini alıp alamayacağı, Yakubi isminin kadim Süryanileri ifade edebileceği, Süryanilerin başına Katolik isminin konulabileceği gibi hususlar Osmanlı Devleti'nin başını ağrıtan konulardan idi (BOA, Sadaret Buyruldu Defterleri, no: 3, 1258/1843: 185). Ayrıca, kilise ve manastırların kime ait olacağı da diğer bir tartışmalı meseleydi (BOA, İ. ŞD., 1284/1868: 1/38; A. MKT. MHM., 1296/1879: 484/3; MV., 1302/1885: 3/14). Bu konuda Osmanlı Hükümeti, sorunun çözümü için farklı metotlar uygulama yoluna gitti. Örneğin, Musul'da anlaşmazlık mahallindeki dört kiliseden biri Katolik Süryanilere, diğer üçü de Kadim Süryanilere verildi (BOA, Y. A. RES., 1304/1886: 35/58). Yine başka bir tarihte Musul'daki kiliselerden yedisinin Katolik Süryanilere, diğer üçünün ise Kadim Süryanilere verilmesi kararlaştırıldı (BOA, İ. MMS., 1304/1887: 89/3799).

Tanzimat'tan sonra Rum ve Bulgarlar arasındaki ilişkilerde de değişiklikler oldu. Bulgarların, Patrikhane'den ayrı bir yapı oluşturma gayretleri, yüzyılın sonuna kadar süren tartışmaları da beraberinde getirdi. Rum-Bulgar tartışmalarının yoğun olduğu yerlere bakıldığında, genelde İstanbul, Edirne ve Balkan şehirlerinin ağırlıkta olduğu görülmekteydi (Basiret, 10 Zilhicce 1287/3 Mart 1871; BOA, HR. TO., 1291/1875: 249/89; Y. PRK. A., 25.3.1885: 4/5). Uzun yıllar devam eden kilise tartışmalarından dolayı Osmanlı Hükümeti, Süryanilerde olduğu gibi Bulgarlarda da, kiliselerin paylaşımında bir hayli zorlanmaktaydı. Balkanların birçok yerinde, daha önceden Rumların piskopos olarak atandığı yere sonradan Bulgarların atanması diğer bir kriz konusuydu. Ermenilerde ise, sorunun cinsi ve boyutu bölgelere göre farklılık göstermekteydi. Örneğin, Ermenilerden ayrılan Protestan ve Katolikler, kilise paylaşımı konusunda bir problem yaşamazken, mezarlık konusunda birçok yerde büyük sorunlar yaşamaktaydılar (Y. PRK. AZN., 1309/1891: 6/5).

Tanzimat sonrası Kütahya'da yaşayan Gayrimüslimlerin durumuna bakıldığında, Osmanlı'nın diğer bölgelerinde yaşayan Hıristiyanlara göre benzer ve farklı yönlerin bulunduğu görülür. XVI. yüzyılda Ermeni, Rum ve Yahudilerden oluşan Kütahya'daki Gayrimüslim nüfusta, XIX. yüzyıl itibarıyla, Yahudiler yer almamaktadır. Ancak Ermeni Kilisesi'nden ayrılan Katolik ve Protestanlar ayrı bir millet olarak varlığını sürdürmüşlerdir. Beş kilisenin bulunduğu Kütahya'da, Protestan Ermeniler, din ve eğitim alanında kurumsal yapılar oluşturamamışlardır. Gayrimüslim liderlerin görev yaptığı *Kütahya Liva Idare Meclisi'nde* Protestan Ermenilerin varlığı da gözükmemektedir (Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi (HVS), 1292/1875: 150; 1324/1906: 398).

Kütahya'da yaşayan Hıristiyanlar arasında şer'i mahkemelere yansıyan binlerce olay bulunmaktadır. Daha çok arazi anlaşmazlığı, miras, sınır problemleri, alacak-verecek türünden olan bu tür anlaşmazlıklar, bu çalışmanın konusu dışındadır (Gümüş: 2002: 118,119, 175, 509, 544; Kurukaya, 2003: 41, 47, 61, 101, 103-106, 299-300). Çalışmanın kapsamı daha çok Kütahya ve çevresindeki Rumlarla, Ortodoks, Katolik ve Protestan Ermenilerin Kütahya'daki dinî ve idarî durumları ve yaşadıkları kurumsal ve mezhepsel problemlerdir.

1. Kütahya'da Hıristiyanlığın Gelişimi

Kütahya'daki Hıristiyanların varlığının, M.S. II. yüzyıla kadar gittiği söylenebilir. Nitekim Hıristiyanlığın erken dönemlerine ait olan Kütahya'daki bir mezar kitabesinde “Biz Hıristiyanız” yazısından dolayı buradaki Hıristiyanların, Montanist¹ anlayışa sahip Hıristiyan grubu olduğuna dair iddialarda bulunmaktadır. Montanist tarikatının mensupları Romalı devlet adamlarının takibati ve zulmü karşısında kendilerinin Hıristiyan olduklarını gizlemekte ve martyos (şehit) olmayı kendileri için şeref kabul etmekteydiler. Bu bağlamda, Kütahya'daki mezar taşlarında geçen “Biz Hıristiyanız” ibaresi de Montanistler için ölümün kendileri için bir şeref olmasının yanında, Roma İmparatorluğu'na açık bir karşı çıkışı da ifade etmekteydi (Drew, 2007: 436-437). Kütahya'daki erken dönem Hıristiyan yazıtlarını inceleyen Thomas Drew ise, bu iddialara karşı çıkmakta ve mezar taşlarındaki “Hıristiyan” ibaresinin Montanistleri ifade etmediğini, aynı mezarlıkta buldukları politeist komşuların mezarlarından kendilerini ayırt etmek için böyle bir ifade kullandıklarını belirtmektedir (Drew, 2007: 436-437). Arkeolojik

¹ Montanist hareket, Küçük Asya kökenli olup Frigya bölgesinde ortaya çıkmıştır. Hareket ismini Frigya'da yaşamış olan Montanus isimli ilk piskoposundan almıştır. Montanus'a göre, Hıristiyanlar şehit unvanını almak için arayış içerisinde olmalıydılar. Montanizm, sıkı oruç kuralları koymanın yanında, din değiştirip ikinci kez Hıristiyan olanlar için de ikinci vaftiz zorunluluğu getiriyordu. Hareketin geleneksel kilise öğretilerine saldırdığı anlayışının hâkim olması üzerine Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde bulunan piskoposlar bir araya gelerek Montanistçileri aforoz ettiler. Bizans İmparatoru I. Justinianus'un (527-65) katı yasaları, Doğuda bu akımın sonunu hazırladı. Ancak kalıntıları IX. yy'a kadar devam etti (Handley, 2005: 1041-1043; Moeller, 2005: 611; Drew, 2007: 437; Atiya, 2005: 456).

incelemelerin yanında, Kütahya'nın heretik (sapkın)² Hıristiyanların merkezi konumunu ihtiva etmesi bağlamında, Frigya bölgesinde önemli yer işgal ettiği kaynaklarda zikredilmektedir (Ramsay, 1890: 94).

Montanist olsun ya da olmasın Roma İmparatorluğu Dönemi'nde Kütahya'da belli miktarda Hıristiyan bulunmakta olup, şehir Hıristiyanlığın önemli merkezlerinden biri haline gelmişti. Roma'nın takibatına maruz kalan pek çok Hıristiyan'ın bu şehre sığınması dolayısıyla Kütahya, Hıristiyanlar için önemli bir sığınak konumu görüntüsü vermiş, hatta bu nedenle Roma tarafından bir takım yaptırımlara da maruz kalmıştı (Yıldız, 1981-1982: 35). Ancak Roma'nın takibat ve zulümleri Hıristiyanları zayıflatmak bir tarafa daha da güçlendirmişti. Onlar, dinî toplantılarını özel evlerde yapıyor ve oluşturulan mahalli kiliseler vasıtasıyla da dinî ihtiyaçlarını karşılıyorlardı (Besnard, 1995: 137; Aydın, 2011: 345).

313 yılında İmparator Konstantin'in Milan Fermanı ile Hıristiyanlara geniş bir din ve vicdan hürriyeti verilmiştir. Böylece pagan imparatoru olan Konstantin, artık Hıristiyanların imparatoru olmuş ve paganlara baskı yapmaya başlamıştır (Eroğlu, 200: 311). Paganlara yapılan baskılar, İmparator Theodosius zamanında daha da artmış, hatta Theodosius, kalan pagan kalıntılarının tamamen yıkılması için 388 yılında Mısır, Suriye ve Küçük Asya'ya (Anadolu) Romalı bir vali göndermiştir (Vailhe, 2005: 1141). Bu anlamda Kütahya'da bulunan Aizanoi'deki³ Zeus Tapınağı da kiliseye dönüştürülmüştür (Freely, 2004: 14).

395 yılında Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasıyla birlikte Bizans İmparatorluğu'na tabi olan Kütahya, önceden olduğu gibi önemini korumuş ve Kütahya'yla (Kotiaeon) birlikte, Ankara (Ancyra), Aizanoi (Aizanoi) ve Simav (Synaus) gibi şehirler piskoposluk konumuna sahip olmuşlardır (Kütahya Ansiklopedisi, 1999: 40; Yıldız, 1981-1982: 35-36; Texier, 2002: II/285). Kütahya piskoposluğunun kısa bir dönem, Şuhut⁴ (Synada) metropolitliğine bağlandığına dair bilgiler de zikredilmektedir. Nitekim aynı şekilde Kadıköy Konsili (451) öncesinde Nesturilerin ve Eutyches'in öğretilerine karşı verilen mücadelede aktif rol oynayan Eusebius'un başkanlığını yaptığı Eskişehir (Dorylaeum) piskoposluğu da, Şuhut metropolitliğine bağlı olarak görev yapmıştır (Ramsay, 1890: 94; Texier, 2002: II/285; Waggaman, 2005: 278; Chabman, 2005: 982; Bacchus, 1905: 1235). IX. yüzyılın erken tarihlerine geldiğinde ise, Kütahya'nın dinî yetki alanı daha da büyüyerek metropolitlik seviyesine yükselmiştir (Foss, 1991: 1154).

2. Kütahya Rumları

Batı Roma'nın 476 yılında yıkılışı sonrasında, Roma ve İstanbul (Bizans) Kiliseleri arasında bir kopuş belirtisi olsa da, yaşanan birçok tartışmaya rağmen 1054 yılına kadar birliktelik sağlanmıştır (Aydın, 1986: 127). Ancak bu yılda iki kilise arasındaki beraberliği sona erdirecek gelişmeler yaşanmıştır. 1054'te Papa IX. Leon tarafından görevlendirilen Kardinal Umberto ve beraberindeki heyet, bir takım görüşmeler yapmak üzere İstanbul'a gelmiştir. Heyetin emredici bir tavır sergilemesi patriğin onlarla görüşmemesine neden olmuş, bunun üzerine Umberto, patrik ve diğer din adamlarını aforoz ettiğine dair belgeyi 15 Temmuz 1054'te Ayasofya Kilisesi'nde okumuştur. Sonuçta, iki kilise arasında karşılıklı aforozlar yaşanmış ve beraberinde gelişen süreç, iki kiliseyi ayrılığa götürmüştür (Eroğlu, 2000: 318).

Meydana gelen bu bölünmeyle birlikte Katolik ve Ortodoks olmak üzere iki mezhep ortaya çıkmıştır. Roma, evrensel anlamındaki Katolik Hıristiyanlığın merkezi olmuştur. Ancak Ortodoks Kilise, Papanın üstünlüğüne karşı çıkarak bunu kabul etmemiştir (Aydın, 2012: 248-251). Bununla birlikte Rum Patrikliği diye de adlandırılan Ortodoks Kilise, Küçük Asya ve kuzeydeki Slav topraklarında yer alan birçok kilise üzerinde hak iddia etmiştir. Bu anlamda Küçük Asya'da bulunan Kütahya Rumları da doğal olarak Fener Rum Patrikliği'nin yargısal yetkisi alanına girmiştir. 17 yıllık Türk hâkimiyetinden sonra 1097'de Kütahya'yı alan Haçlılar daha önce yaptıkları anlaşma gereğince Kütahya'yı Rumlara terk etmişlerdir (Medin, 2005: 1443; Yıldız, 1981-1982: 35). Ancak fetihten bir asır sonra 1182'de Kütahya, tekrar Türk hâkimiyeti altına girmiştir (Yıldız, 1981-1982: 37).

Kütahya'daki Rumlar, Türklerin egemenliği altına girdikten sonra da dinî yapılanmalarını sürdürmüşlerdir. Osmanlı İdaresi altındaki durumlarına bakıldığında, XVI. yüzyıldaki kayıtlara göre Ermenilerden sonra gelen ikinci Gayrimüslim grup olan Rumlar, *Mahalle-i Rumîyân* ve *Mahalle-i Rum*⁵ diye zikredilen Rum mahallesinde yaşamaktaydılar. 1520 yılındaki genel nüfusa göre, Kütahya'daki toplam 1060 hanenin 758'ini Müslümanlar, 145'ini Ermeniler, 26'sını Rumlar ve 15'ini de Yahudiler oluşturuyordu. Rumların içerisinde ayrıca bir de papaz bulunmaktaydı (Varlık, 2002: 582).

Kayıtlarda Çerçi köyünden geldikleri zikredilen Rumların sayısının 1530'da 16 haneye düştüğü görülmektedir. 1571 yılında, tekrar bir yükselme göstererek 40 haneye çıkmıştır. XX. yüzyılın başlarına geldiğinde Kütahya nüfusunun beşte birini oluşturan Rumların, Müslümanlar dışında en fazla nüfusa sahip olan dinî grup olduğu görülmektedir (Batur, Dadaş, Mete, 2002: 77).

² Heretik, Kilise tarafından öğretilen hakikatlerden farklı anlayışı benimseyen ve bunu yaymak isteyen Hıristiyanlardır (Aydın, 2005: 288).

³ Kütahya'nın 55 km güneybatısında yer alan Aizanoi, Kütahya'nın ilçelerinden olan Çavdarhisar'da bulunmaktadır. Yakın zamanlarda Aizanoi ve çevresinde yapılan kazılarda Hıristiyanlığın erken dönemine ait kilise kalıntılarının ortaya çıkarılması, buranın ilk dönem Hıristiyanlığının varlığı ile ilgili en önemli kanıttır. Bununla birlikte Aizanoi, zamanında piskoposluk merkezi olarak da kullanılmıştır. Zeus Tapınağı, tiyatro, stadyum, antik hamam ile dünyanın ilk borsa binası zamanımıza kadar gelmiş olup, bu anlamda Aizanoi antik bir kültür kenti konumundadır (Rheidt, 2003: 321; Kütahya Ansiklopedisi, 1999: 20).

⁴ Günümüzde Afyon'un 29 km. uzağındaki bir ilçesidir.

⁵ 1671 yılında Kütahya'da bulunan Evliya Çelebi, üç mahallede Ermenilerin, üç mahallede de Rumların oturduğunu; Yahudilerin ise ticaret yapıp giden dinî bir grup olup Kütahya'da meskûn olmadıklarını, hatta onlar için "tavattun etseler ölürler" diyerek onların bu durumuna çok şaşırıldığını belirtmektedir. (Evliya Çelebi Seyahatnamesi Anadolu, Suriye, Hicaz 1671-1672, 1935: 19; Baybal, 2009: 90).

Yerleşim düzenleri açısından da, Çerçi Kefere, Çerçi Müslüman, Lala Hüseyin Paşa ve Ahi Evran Mahallesi gibi birçok mahallede meskûn oldukları dikkati çekmektedir. Rumların yaşadığı bu mahallelerde Müslümanlar da bulunmaktadır. Dikkat çekici hususlardan biri de Çerçi Mahallesi'nin *Kefere* ve *Müslüman* olarak ikiye ayrılmış olmasıdır. Ancak kefere mahallesinde Müslümanların, Müslüman mahallesinde de Rumların beraber yaşadıkları görülmektedir. Ermenilerle kıyaslandığında sayılarının çokluğuna rağmen Rumların yerleşik oldukları mahalle sayısı daha sınırlı kalmıştır (Bayram, 2004: 30, 36, 97; Arslan, 2003: 131; Gümüş, 2002: 105, 154, 160, 230, 271, 314, 442; Kurukaya, 2003: 34, 36, 41, 44-51, 130-132, 146, 270, 335, 357).

1310/1892 Yılı İtibariyle Kütahya'daki Nüfus Durumu ⁶		
	Hane sayısı	Kişi Sayısı
Müslüman	-	15158
Rum	-	4050
Ortodoks Ermeni	-	2304
Katolik Ermeni	-	754
TOPLAM		22266

1324/1906 Yılı İtibariyle Kütahya'daki Nüfus Durumu ⁷		
	Hane sayısı	Kişi Sayısı
Müslüman	3838	16.049
Rum	941	5.094
Ortodoks Ermeni	493	2.689
Katolik Ermeni	111	616
TOPLAM	5383	24721

Kilise yönetimi çerçevesinden bakıldığında, XIX. yy. sonrasında Rumların piskopos seviyesinde yüksek ruhanî seviyede bir din adamının bulunmadığı, daha çok papaz seviyesindeki din adamları tarafından temsil edildikleri anlaşılmaktadır (Kurukaya, 2003: 335). Rumların kilise işleri ise, *Ankara ve Kütahya Tevabii Metropolitliği* himayesinde yürütülmüş (Karaca, 2007: 76-79) ve metropolitliğin merkezi Ankara olmuştur (BOA, DH. MKT., 1308/1890: 1752/93; 1308/1891: 1809/76). Örneğin, 1838 yılına ait Rum Atik Defteri'nde ilgili metropolitlikle ilgili şu ibareler geçmektedir: *İstanbul ve tevabii Rum patriği ve Asitane saadetimde mukim cemaat metropolitlerinin südde-i saadetime takdim eyledikleri memhûr arzuhallerinde Rum Patrikliği'ne dahil 1.500 pişkeş ile berat-ı alîşanıyla Ankara ve Kütahya ve Tevabii Metropoliti Kirilos nâm rahibin istifa eylediğine mebni yeri hâli kalmış ve patrik mersumun ve cemaat metropolitlerin bir yerde toplanmasıyla ve gereken ayin icra edilmesi ve idari hususların yerine getirilmesiyle Nikogos nâm rahibe....berat verilmiştir* (BOA, A.DVNS.GMC.d, (Gayrimüslim Cemaat Defterleri - Rumların Atik Ahkâm Defteri-), no:2, 1254/1838: 41-42).

Kütahya'nın Ankara merkezli bir metropolitliğe bağlı olması, daha çok Fener Rum Kilisesi'nin yönetim tarzından kaynaklanmaktaydı. XIX. yüzyılda Osmanlı'daki şehirlerin yapıları değiştiğinden, eskiden büyük olan Rum metropolit merkezleri, bazı yerlerde küçülmüştü. Ayrıca bir yerden başka bir yere göç eden topluluk, göç ettiği yerin değil, geldiği bölgenin metropolitine bağlı olmaktadır (Anagnostopulu, 1999: 33). Örneğin 1840'lı yıllarda Gümüşhane'den, Ankara Vilayeti'nin Yozgat Sancağı'nın Akdağmadeni Kazası'na gelen İstavri isimli kabile, Gümüşhane metropolitliğine bağlı olmayı sürdürmüştür (Türkan, 2012: 80-81). Bunun yanında Kütahya'ya bağlı bir kaza olan Uşak ise, *Alaşehir, Denizli, Uşak ve Kula Rum Metropolitliğine* bağlanmıştır (BOA, A.DVNS.GMC.d, (Gayrimüslim Cemaat Defterleri -Rumların Atik Ahkâm Defteri-), no:2, 1252/1837: 21, 1254/1838: 35; Safer 1258/1842: 95, 96). Günümüzde de bazı metropolitlikler ismen devam ederken, bazıları ise fiilî olarak varlıklarını sürdürmektedir. Kadıköy, Terkos, Gökçeada, Bozcaada ve Prens Adaları, cemaatleri olan aktif metropolitliklerden iken, Anadolu ve Trakya'da cemaati olmayan birçok onursal metropolitlikler bulunmaktadır (Benlisoy, 2002: 4).

Kütahya, bir dönem Ankara metropolitliği ile birlikte zikredilmesine rağmen sonraki yıllarda *Ankara ve Kütahya Tevabii Metropolitliği* ibaresi yerine *Ankara ve Tevabii Metropolitliği* lafzı kullanılmıştır (BOA, A.DVNS.GMC.d, (Gayrimüslim Cemaat Defterleri -Rumların Ahkâm Defteri-), no:4, 1277/1860: 6; 1290/1873: 40). Dolayısıyla kadim bir gelenek anlayış doğrultusunda Ankara'ya bağlı kalınmış olsa bile, Osmanlı Devleti'nin idare tarzından dolayı, Rumların işlerinin görülmesi için Kütahya'da metropolitler görev yapmaya başlamış ve şehirdeki idare meclisinde görev almışlardır (HVS, 1289/1872: 470). Örneğin, Yerasimos Efendi uzun yıllar metropolit olarak görev yapan Rum ileri gelenlerinden (HVS, 1316/1898: 138; 1314/1896: 219; 1306/1888: 219; 1303/1885: 292).

Kütahya'daki Rumlar, eğitim faaliyetlerini bu şehirdeki okullarında sürdürmüşlerdir. Rumların okullarının Çerçi Rum Mahallesi'nde olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Rum Mahallesi'nde yanmış olan sıbyan okulunun yeniden yapılması için 1910 yılında Fener Rum Patrikhanesi tarafından istek gelmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda Kütahya'da 1000 hanede 5500 Rum'un oturduğu tespit edilmiş ve Maarif Nizamnamesinin 129. ve Fener Rum Patrikhanesi'ne dair olan kararların hükümlerine uymak kaydıyla okulun yeniden yapılmasına karar verilmişti. Yirmi metre boyunda, on dört metre eninde ve altı metre yüksekliğinde ahşap olarak yapılacak okulun 38.700 kuruşluk masrafının da Rum Kilisesi ve mekteplerinin vakıflarındaki paradan karşılanması kararlaştırılmıştı (BOA, İ. MF., 1328/1910: 16/2).

⁶ Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, 1310/1892: 345.

⁷ Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, 1324/1906: 400.

Fener Rum Patrikhanesi'nin Rumların eğitimi ile ilgili diğer bir isteği de, Kütahya'daki Rum İnas (Kız) Okulu hakkındadır. Sıbyan Okulu'nda olduğu gibi Rum Mahallesi'nde yer alan Rum İnas Okulu'nun yanmış olmasından dolayı yeniden yapılması için Fener Rum Patrikhanesi tarafından izin istenmişti (BOA, İ. MF., 1328/1910: 16/2; 1330/1912: 20/49). Yukarıda zikredilen kanunlar çerçevesinde okulun yeniden yapılması ve masraflarının da Fener Rum Patrikhanesi tarafından karşılanması uygun görülmüştü (BOA, BEO., 1331/1912; 4124/309239; DH. ID., 1331/1912: 30/36; ŞD., 1331/1913: 1608/2; ŞD., 1331/1913: 1617/5).

Rumların kiliselerinin Çerçi Kefere Mahallesi'nde olduğu anlaşılmaktadır (Kurukaya, 2003: 222-223). Onlar, dinî açıdan Ermeniler kadar kilise problemleri yaşamamışlardır. Bu husus biraz da Fener Rum Patrikhanesi'ne muhalif tavır takınan ve kiliselerden kendileri için de hak isteyen Bulgarların Kütahya'da bulunmaması ile ilgilidir. Kütahya'daki Rumların tartışmalarını boyutu daha çok cemaatin kurumsal işleyişi ile ilintilidir. Örneğin Rum kocabaşısı olan Atnaş isimli kişi, cemaatin gelirleri konusunda yaptığı suiistimal dolayısıyla görevinden alınmış ve Rumlardan oluşan on iki reaya marifetiyle yerine başka biri getirilmiştir. Ancak Atnaş, azledilmeyi kabul etmediğinden Rumlar, sorunu bu defa Hükûmete iletmek zorunda kalmıştır (BOA, A. DVN., 1261/1845: 12/41). Yine aynı şekilde, bir kilisenin yapımı ile ilgili de problem yaşanmıştır. Problemin gelişimi ise şöyle olmuştur: Kütahya'da 1834 senesinde bir kilise inşa edilmişti. Ancak aradan on dört yıl geçmiş olmasına rağmen kilise üzerinde cemaatin ileri gelenleri arasında zimmete para geçirildiği iddiasıyla tartışmalar bitmemiş ve tekrar kilise masraf defterinin tekrar kontrol edilmesi istenmiştir. Yaşanan ihtilaflar Rum ahalinin huzurunu bozduğundan, durum Hükûmete intikal etmiş ve bunun üzerine İstanbul Fener patriğinin de isteği üzerine Rumların kocabaşısının ve mütevellî heyetinin İstanbul'a gönderilmesine karar verilmiştir (BOA, A. AMD., 1264/1848: 121/10).

2.1. Kütahya'ya Sürgün Edilen Rumlar

Bizans Ansiklopedisi'nde Kütahya ile ilgili bilgi verilirken, Bizans İmparatoru Romen Diyojen'in (IV. Romanos) Kütahya'ya sürgünü örnek gösterilerek, "Tarihte sürgün ve mültecilerin sığınma yeri olarak meşhur olmuş bir şehirdir." diye bahsedilmektedir (Foss, 1991: 1154). Geçmişle karşılaştırıldığında içeriğinde bazı farklılıklar olsa da, Tanzimat'tan sonra pek çok Rum'un Kütahya'ya sürgün edildiği görülmektedir. Çoğu Fener Rum Patrikhanesi'nin isteği sonucunda gerçekleşen sürgünler, iki kısımda değerlendirilebilir. Bunlardan birincisi, Fener Rum Patrikhanesi'nin tüm Rum tebaadan sorumlu olması hasebiyle, onların işledikleri suçlarla ilgili olarak Patrikhane tarafından yapılan istek; diğeri ise kilise, manastır ve dinî kurumlarda işlenen dinî konularla alakalı suçlardan dolayı Patrikhanenin isteğidir. Örneğin, 1851 yılında Bosna'da çıkan isyanda rol alan Rumların sürgün edilmesine karar verilmiş ve Tuzla kazasındaki Rumların bir kısmı Kütahya'ya sürgüne gönderilmiştir (BOA, MVL., 1282/1865: 1013/44). Cezalarının süresi birbirinden farklı olan bu kişilerin on dört tanesi, dört yıl gibi bir süre sonra Fener Rum Patrikhanesi'nin isteği üzerine sona erdirilmiş ve memleketlerine dönmelerine izin verilmiştir (BOA, MVL., 1282/1865: 1065/6; İ. MVL., 1282/1865: 5 /24111). Yine aynı şekilde Rumları isyana teşvik eden Papaz İvan Kütahya'ya sürgüne gönderilmiştir (BOA, A. MKT. MVL., 8 Z 1275:108/79).

Fener Rum Patrikhanesi'nin isteği üzerine kilise kurallarına aykırı davranışlardan dolayı ruhanî birçok sürgün olayı da gerçekleşmiştir. Örneğin, Sakız Adası'nın Drandado? Köyü'ndeki kilisede görev yapan rahip Papa Yorgi, ruhanî usullere aykırı hareket ettiğinden, Sakız Rum metropoliti tarafından rahiplikten atılmıştır. Sakız metropolitinin bu kararına ahalden Mihail Yako ve Dimitri isimli kişiler itiraz etmişler ve adı geçen rahibin görevine devam etmesini istemişlerdir. İsteklerine olumsuz yanıt aldıklarında ise metropoliti hakkında tahkire bulunmuşlardır. Ancak Meclis-i Vâlâ Muhakemat Dairesi'nin 18 Nisan 1865 tarihli kararıyla Papa Yorgi Kütahya'ya sürgüne gönderilmiştir. Kısa bir zaman sonra Yunanistan sefreti Hükûmete bir yazı göndererek, Papa Yorgi'nin Yunan Devleti tebaasından olduğu ve soruşturma esnasında da konsolos tercümanı olmadan cezasına hükmedildiğinden tekrar Sakız'a geri gönderilmesi istenmiştir. Ancak yapılan incelemeler sonucunda Papa Yorgi'nin mahmiyeti⁸ tasdik edilmediğinden Yunan elçiliğinin itirazı Hükûmet tarafından yerinde görülmemiştir. Buna karşılık Yorgi'nin gelinen sürece kadar çektiği cezaya karşılık, adaya tekrar gönderebileceği de ek olarak belirtilmiştir (BOA, MVL., 1282/1865: 805/2).

2.2. Bulgar Piskoposunun Kütahya'ya Sürgünü

Kütahya'ya sürgün edilen din adamlarının en önemlilerinden biri de Hilaryon'dur. 1870 yılında kurulan Bulgar Eksarhlığı'nın⁹ oluşumunda Hilaryon'un büyük etkisi olmuştur (Eyüb Zade Nuri, 1326/1908: 78). Bu bağlamda, Hilaryon'un sürgün hadisesini anlayabilmek için, Fener Rum Patrikhanesi'nin dinî hiyerarşisi içerisinde bulunan Bulgarların XIX. yüzyıldaki durumuna yakından bakmak gerekir. Fener Rum Patrikhanesi'nin gayretleri sonucu 1767 yılında Bulgar Kilisesi'nin merkezi olan Ohri Piskoposluğu'nun kaldırılmasıyla birlikte, Balkanlarda Fener Rum Patrikhanesi'nin dinî ağırlığı daha da artmıştı. Bu durum Bulgarları çok rahatsız etmekteydi. Özellikle Bulgarların yoğun olarak yaşadıkları yerlere Rum metropolitlerin atanması, ayin ve ibadetlerin de Rum dilinde yapılması bu rahatsızlıkların en başında gelenleriydi. Ancak XIX. yüzyılda ortaya çıkan milliyetçilik anlayışları Bulgarların ümitlerini yeniden yeşertti (Türkan, 2012: 135-136; Eyüb Zade Nuri, 1326/1908: 20). Onların bu konudaki en önemli teşebbüsleri, kendilerine ait olan bir kilise kurma istekleriydi. Bu amaçla 1849'da İstanbul'da bir papaz evi açmak için Osmanlı Hükûmeti'nden istekte bulunmuşlar ve Osmanlı Devleti'nde nüfuzu bulunan İstefenaki Bey'in büyük gayretleri sonucu, Bulgarlara İstanbul'da kendilerine ait olan bir kilise yapmalarına izin verilmişti (Ahmet Refik, 1341: 73-84).

⁸ Yabancı bir devletin koruması altına alınma.

⁹ Eksarh, politik bir terim olarak Bizans Devleti'nin uzakta olan bir ilinin sivil ve askeri yetkilerle donatılmış valisine denirdi. Daha sonra bu terim Bizans İmparatorluğu'nun sınırları dışında bulunan yerlerdeki Hristiyan cemaati üzerine görevlendirilmiş olan piskoposlar için kullanılmıştır. Günümüzde Eksarh terimi, Ortodoks Kilisesi içerisindeki anlamını aynı şekilde sürdürmektedir. Örneğin, Amerika'daki Rum Başpiskoposu, Eksarhlık seviyesinde görev yapan dinî bir kurumdur (Prokurat, Golitzin, Peterson, 1996: 125).

Bulgarların kendi kiliselerine sahip olmaları, onları adım adım Fener Patrikhanesi'nden ayrılmaya götürmüştür. Bu amaçla, Bulgar ileri gelenlerinin 1861'de Osmanlı Hükûmetine verdikleri yazı dikkate değerdir. Bulgarlar maruzatlarında, Fener Rum Patrikhanesi'nin kendileri açısından gayr-ı meşru bir idare olduğunu, dolayısıyla kendilerine ait ayrı bir dinî yapı oluşturmak istediklerini belirtmişlerdir. Ayrıca Rumların dört başpiskoposluğu bulunduğunu, hiç olmazsa kendilerine bir başpiskoposluk makamı tahsis edilmesini istemişlerdir. Bununla birlikte Cizvit papazlarının Bulgarları sürekli rahatsız ettiklerini belirterek, başka bir tarafa bağlanma riskinin bulunduğunu da üstü kapalı olarak ifade etmişlerdir (BOA, İ. MTZ04, 1277/1861: 3/69).

Bulgarların bağımsız bir dinî idare kurmalarında mücadele veren en önemli kişilerden biri, Metropolit Hilaryon (İlarion) Makarioposki'dir. Onun 3 Nisan 1860 tarihinde İstanbul'daki kilisede yönettiği Paskalya¹⁰ ayınında patriğin adını anmaması, Fener Rum Patrikhanesi ile olan bağların kopmasında önemli bir adım olmuştur (Çipof, 2010: 20). Bu türden tavırlar nedeniyle, Fener Rum Patrikhanesi'nin isteği üzerine Hilaryon'un arkadaşı Efsendiyos ile birlikte piskoposluk payesinin kaldırılması ve Kütahya'ya gönderilmesi kararlaştırılmıştır (BOA, İ. MTZ (04), 1277/1861: 3/69; İ. MTZ(04), 1278/1861: 3/74). Buna karşın onun ibadetini serbestçe yapmasına izin verilmiş, ancak kilisede vaaz vermesi ve resmî elbiseyle kiliseye girmesi yasaklanmıştır. Konunun önemine binaen hassas davranılmasına dair Sadareten zabtiye müşirine emir verilmiştir (BOA, A. MKT. NZD., 1277/1861: 350/98).

Hilaryon'un Kütahya'ya gönderilmesi hiç de kolay olmamıştır. Onu İstanbul'dan Kütahya'ya götürecek olan memurlar, Fener'deki Bulgar Kilisesi'ne gittiklerinde orada bulunan altı yüz kadar Bulgar'la karşılaşmışlardır. Kilise çevresine toplanan Bulgarlar, Hilaryon'unun sürgünü gerektirecek bir durumun olmadığını belirterek, onu korumaya çalışmışlardır. Bulgarların bu tutumu karşısında memurlar, daha fazla ısrar etmeyerek olay yerini terk etmiş ve durumu üst makamlara bildirmişlerdir (Tercüman-ı Ahval, 25 Şevval 1277/6 Mayıs 1861). Yaşanan olaylar ve Hilaryon'un Kütahya'ya sürgünün gecikmesi Hükûmette bir rahatsızlık meydana getirmiştir. Dolayısıyla Sadareten, Serasker Paşa'ya gönderilen yazıda, sürecin hızlandırılması ve Efsendiyos ile Hilaryon'un vapura bindirilerek sürgün yerine gönderilmesi ve gitmemekte ısrar ederlerse gerekenin yapılması istenmiştir (BOA, A. MKT. NZD., 1277/1861: 351/86). Bu kararlılık karşısında, beraberindeki mübaşir memurların gözetiminde Hilaryon Kütahya'ya; arkadaşı Efsendiyos ise Bolu'ya sürgün edilmiştir (BOA, İ. HR., 1277/1861: 184/10251).

Altı ay kadar Kütahya'da sürgünde kalan Hilaryon'un yerinin değiştirilmesi için daha sonra Bulgar vekilleri Osmanlı Hükûmetinden istekte bulunmuşlardır. Vekillerin anlattığına göre Hilaryon, bir hayli zamandır yatağında kalkamayacak kadar hastaydı. Tedavisi için imkânların daha iyi olduğu Bursa'ya nakli uygun olacaktı. Aynı şekilde Bolu'da bulunan Efsendiyos da oranın havasına alışamadığından, onun da Bursa ya da İzmit'e gitmesi uygun olacaktı (BOA, İ. MTZ (04), 1278/1861: 3/74). Durumu değerlendiren Osmanlı Hükûmeti, Bulgar vekillerin isteğini yerinde görerek Hilaryon'un Bursa'ya, Efsendiyos'un da İzmit'e nakledilmesine izin vermiştir (BOA, A. MKT. UM., 1278/1861: 518/72).

Üç buçuk yıl kadar sürgün hayatı yaşayan Hilaryon ve Efsendiyos Hükûmete gönderdiği arzuhalinde sefalet içinde olduklarını belirterek, affedilmeleri için yazı göndermişlerdir. Kendilerinden Fener Rum Patrikhanesi'nin işlerine karışmayacaklarına dair söz alınmaları ve sürgün süresinin de yeteceği düşünülerek Sultan Abdülaziz (1861-1876) tarafından affedilmişlerdir (BOA, İ. MTZ (04), 1281/1864: 3/87).

Hilaryon sürgünden döndükten sonra Bulgar Kilisesi'nde etkin rol oynamışsa da, 1870 yılında kurulan ve dinî bir makam olan Eksarlık kurumunun başına Patrikhane tarafından aforozlu olduğu gerekçesiyle getirilmemiştir (BOA, İ. HR., 1288/1872: 334/21486; HR. TO., 1290/1873: 457/44; Ceride-i Havadis, 20 Rebiülevvel 1289/28 Mayıs 1872). Ancak onun büyük gayretlerle kurulmasına öncülük ettiği Bulgar Eksarlığı, Fener Rum Patrikhanesi'nin gücünün aleyhine bir gelişme göstermiş ve Patrikhanenin dinî alanını daraltmıştır. (Newyork Times, March 21, 1872; Levant Herald, June 2, 1870; Basiret, 5 Muharrem 1287; 9 Safer 1289; Lins, 2005: 89). Ancak Patrikhane kendini teolojik gerekçelerle savunarak Bulgarları ötekileştirmiştir. Bu anlamda Bulgarlar hakkında, Rum Patriğinin dinin özünden sapmış anlamına gelen "şizmatik" tanımlaması önemli bir vurgudur. Patriğe göre Bulgarlar, Ortodoks anlayıştan sapmış olduklarından kendilerine verilecek beratlarda bu kelime özellikle vurgulanmalı ve önceden giydikleri dinî kisveleri de giymemeliydiler (Y. A. HUS., 1307/1890: 237/32).

3. Kütahya Ermenileri

Kütahya'daki Ermenilerin geçmişi, Bursa'daki Piskoposluk merkezi ile bağlantılıydı. Bursa Ermeni Piskoposluğu'nun oluşumuna bakıldığında, geçmişinin çok eskilere dayandığı görülür. Kilikya Krallığı'nın dağılmasından sonra Konya, Karaman, Kütahya ve buradan da Bursa'ya gelenlerle birlikte, Ermenilerin varlığı hissedilir derecede artmıştı (Seyfeli, 2005: 68; Çarkçıyan, 2006: 36). Hatta Bursa'yı fetheden (1324) Orhan Gazi, bu şehri Ermenilerin ruhanî merkezi yapmadan önce, Kütahya'nın Ermenilerin ruhanî merkezi olduğuna dair bilgiler vardır (Çarkçıyan, 2006: 21; Şahin, 2008: 36). Dolayısıyla Kilikya'dan Kütahya'ya gelen Ermenilerin, menşelerinden dolayı Katolik olma ihtimali yüksektir. Çünkü Haçlı Seferleri dolayısıyla Kilikya Ermenileri arasında Katoliklik yaygınlaşmış ve 1198'de bir Katolik Ermeni Piskoposluğu kurulmuştu (Ercan, 2001: 58). XIV. yüzyıl başlarında ise İstanbul, Bursa, Kütahya ve diğer kentlerdeki Ermeniler, kendi bölge piskoposlukları olacak kadar örgütlenmişlerdi (Artinian, 2004: 22). Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethinden kısa zaman sonra teşkil edilen İstanbul Ermeni Patrikliği'nin çekirdeğini de, Katolik Ermeniler oluşturmaktaydı. Bunlar, Kütahya ve Bursa'dan gelenlerle birlikte, Kefe'den gelen Katoliklerdi (Seyfeli, 2005: 98).

¹⁰ Paskalya, Hıristiyanlık'ta Hz. İsa'nın öldükten sonra yeniden dirilişi inancıyla ilişkili bayrama denir. Tarih boyunca Hıristiyanlığın en önemli kutlaması olarak kabul edilen Paskalya sevinci, Hz. İsa'nın göğe yükseldiği güne kadar kırk gün boyunca devam eder. Kırk günlük dönemin son haftasında çeşitli ayin ve törenler yapılır. Kutsal cumartesi günü kurtarıcı İsa'nın dirilişini sembolize eden ateş, Paskalya kandilleri, vaftiz kurnası ve vaftiz suyu kutsanır. Bu haftanın sonunda Paskalya ayini icra edilir (Katar, 2007: 181-182).

İstanbul Ermeni Patrikliği'ne Fatih tarafından atanan ilk kişi ise, Bursa Ermeni Piskoposu Ovakim'dir. Ovakim ve onun ardından gelen birçok piskopos, belli bir müddet Kilikya ruhanî liderliğine bağlı olarak görevlerini sürdürmüştü (Çarkçıyan, 2006: 21, 37; Seyfeli, 2005: 94). Ancak Yavuz Sultan Selim'in Doğu seferleri neticesinde, Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoks (Eçmiyazın'e bağlı) Ermenilerin sayısında artışlar yaşanmıştır. XVII. yüzyılın başlarına gelindiğinde ise bu sayı daha da artmıştır (Seyfeli, 2005: 94, 98). Kilikya Krallığının yıkılışı (1382) ile birlikte Roma'ya zayıf bir bağla bağlılığını sürdüren Ermenilerin XVI. yüzyıldan sonraki bağlılığı, artık hayale dönüşmüş ve Eçmiyazın'in Osmanlı Ermenileri üzerindeki ağırlığı artmıştır. Nitekim Papalık Piskoposu Ceduli, 1581'de Roma'yla bağlantısının olup olmadığını öğrenmek için Bursa'daki Ermeni piskoposluğunu ziyarete gittiğinde, böyle bir mekânın bulunmadığını görmüştür (Frazee, 2009: 54, 128).

İstanbul'un fethi sonrasında Kütahya'daki Ermeni varlığına bakıldığında, XVI. yüzyıl Kütahya'sında Gayrimüslimler arasında en fazla nüfusun Ermenilere ait olduğu görülür. 1512'de yapılan bir sayımda Ermenilerden vergiye tabi olan 157 erkek hane sahibi, 5 bekâr erkek ve altı papaz bulunmaktaydı (Batur, Dadaş, Mete, 2002: 77).

XVI. yüzyılda Müslümanlardan sonra ikinci büyük nüfusa sahip olan Kütahya Ermenileri, XIX. yüzyılda Rumlara nispeten sayıca azalmışlardır. Hatta Rumlara, XX. yüzyılın başlarında Ermenilerin nüfusunun iki katına yaklaşmışlardır. Ermeni Kilisesi'nden ayrılan Katolikler ise Ermenilerin ancak dörtte birini oluşturmaktadır (HVS, 1310/1892: 345; 1324/1906: 400).

Yerleşim olarak bakıldığında, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermenilerin, Balıklı, Lala Hüseyin Paşa, Ahi Erbasan, Büyük Orta, Küçük Orta, Şehre Küstü, Bölücek, Hacı Ahmed, Ahi Mustafa ve Bağlı Mahalleleri gibi birçok mahallede meskûn oldukları görülür. Ermeniler, Rumlara nispeten Kütahya'nın birçok mahallesine yayılmış vaziyettedir. Katolik Ermeniler ise, yoğunluk Orta Mahalle'de olmakla birlikte, diğer birçok mahallede Ortodoks Ermenilerle beraber yaşamışlardır (Bayram, 2004: 19-21, 36, 42; Arslan, 2003: 60, 97, 118, 261, 286, 398, 400; Gümüş, 2002: 51, 105, 118, 136, 392, 447, 451, 509, 511; Kurukaya, 2003: 54, 84, 102, 262; Çetin, 2003: 26, 38, 46). Ermenilerin ayrıca, Rum ve Müslümanların oturduğu birçok mahallede beraber yaşadığı görülür. Bu anlamda Kütahya'da, sadece Ermenilerden müteşekkil bir mahalle bulunmamaktadır (Gümüş, 2002: 127; 138; 150; Arslan, 2003: 67, 242, 286, 330, 388).

Ermenilerin dinî işleri, Kütahya'daki Ermeni Murahhaslığı'na bağlı olarak yürütülmüştür. Kütahya Ermeni Murahhaslığı'na, Tavşanlı gibi günümüzde de aynı konumunu sürdüren ilçelerin yanı sıra, Karacaşehir, Orhaneli, Türkmen, Gül Dağı, Bilecik, Karahisar ve Uşak gibi şehirler de dâhildir. (BOA, A.DVNS.GMC.d, (Gayrimüslim Cemaat Defterleri -Ermenilerin Atik Ahkâm Defteri-), no:10, 1268/1851: 132; A.)d, no: 270, 1279/1862: 152; HVS, 1289/1872: 90). Kütahya Ermeni Murahhaslığı'nda görev yapan kişilerin dinî rütbesi ise, yüksek ruhanî seviyede din adamları olmayıp, daha çok alt seviyelerdeki rahip ve papazlardan müteşekkilidir (BOA, A. DVN., 1265/1849: 51/18).

Hüdavendigar Vilayeti Salnamelerinde, Bursa Vilayetindeki Yahudi, Ermeni, Katolik, Rum ve Protestanların yöneticileri ile ilgili bilgi verilirken, Kütahya Ermeni murahhasının¹¹ ismi de zikredilmiştir. Kütahya murahhasının ismi daha sonra, Bursa'daki ruhanî yöneticiler başlığı altından çıkarılmış ve Kütahya'daki Ermeni, Katolik Ermeni ve Rumlara birlikte *Liva İdare Meclisinin Tabii Azalığı* başlığı altında zikredilmiştir. Bu anlamda, Mıgırdıç ve Kigork efendiler, uzun müddet Kütahya'da görev yapmış olan Ermeni murahhaslarıdır (HVS, 1306/1888: 219; 1313/1895: 289; 1319/1901: 181; 1322/1904: 179).

Ermenilerin Kütahya'daki dinî ve eğitim kurumları göz önüne alındığında, Meryem Ana ve Toros isimli iki kiliselerinin olduğu anlaşılmaktadır (Batur, Dadaş, Mete, 2002: 70-71). Kiliselerden biri Ahi Erbasan Mahallesi'ndedir. (Kurukaya, 2003: 105-107). Kütahya'da Ermeniler, devletin açtığı idadi ve rüşdiye mekteplerine çok az rağbet göstermişler (Bozkurt, 2010: 68), genelde kendi açtıkları kurumlarında çocuklarına eğitim vermişlerdir. XX. yüzyılın başları itibariyle Kütahya merkezde Ermenilerin ibtidai ve rüşdiye olarak birer okulu (HVS, 1324/1906: 398), Eskişehir ve Uşak'ta¹² ise ibtidai düzeyde birer okulları bulunmaktaydı. Katolik Ermenilerin ise Kütahya merkezde bir tane ibtidai okulu dikkati çekmekteydi (Bozkurt, 2010: 76).

3.1. Kütahya Katolik Ermenilerinin Durumu

Kütahya ve civarındaki Katolik Ermenilerin dinî işleri Kütahya'daki rahip vasıtasıyla yürütülmüştür (BOA, A.DVNS.GMC.d, (Gayrimüslim Cemaat Defterleri -Katoliklerin Ahkâm Defteri-), no: 12, 1246/1831: 4). Katolik Ermeniler ilk dönemler, Bilecik'te oturan Katolik Ermeni murahhasına bağlı olarak faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Konu ile ilgili 1844 tarihli Katolik Ahkâm Defterinde geçen bir bilgiye göre, *Bursa, Bilecik, Kütahya, İznik ve Tevabii Murahhası* olan rahibin memurluk işlerini yerine getirmeye gücü yetmeyeceğine dair, İstanbul Katolik Ermeni Patriği Andon tarafından istekte bulunulmuştur. Bunun yerine, adı geçen yerlere murahhas olarak Bedros oğlu Bogos rahibin atanması istenmiş ve Bilecik'te ikameti de şart koşulmuştur (BOA, A.DVNS.GMC.d, (Gayrimüslim Cemaat Defterleri -Katoliklerin Berat Defteri-), no: 13, 1260/1844: 32-35). Katolik Ermeniler sonradan, Kütahya ve Bilecik olarak ayrı murahhaslıklara ayrılmıştır (BOA, A.DVNS.GMC.d, Gayrimüslim Cemaat Defterleri -Katoliklerin Ahkâm Defteri-), no: 13, 1310/1893: 78). Kütahya'daki Katolik Ermeni murahhası, Kütahya'daki idare meclisinin tabii azalığını yapmıştır. Agop, Palpan? ve Artin Efendiler XIX. yüzyılın başlarında murahhaslık yapan kişilerdir (HVS, 1306/1888: 219; 1316/1898: 138; 1318/:1900 179; 1319/1901: 181; 1321/1903: 192) .

¹¹ Murahhas, Osmanlı Devleti'nin belli bölgesinde görev yapıp, ruhanî ve sivil yetkisi olan Ermeni din adamına denir.

¹² Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerinde Uşak'ta, Fransız Frere'lere ait olan bir eğitim kurumunun bulunduğu dair bilgi geçmektedir. Bk. (BOA, DH.İ.UM.EK., 1335/1916: 24/75). Belgelerde Frere diye zikredilen bu okul, Fransisken tarikatına bağlıdır. 1208'de François d'Assise (1182-1126) tarafından kurulan bu tarikat, Papalık tarafından 1223 yılında onaylanmıştır. Mensuplarına Frères Mineurs adı verilen tarikatın çok sert kuralları olup, vaaz ve nasihatten daha çok örnek olmaya ve hayır işlerine önem vermektedir (Ayдын, 2005: 236).

Kütahya'daki Katolik Ermeniler, Bursa Katolik Ermeni Episkoposluğu'yla yakın temas halindeydiler. Nitekim 20 Eylül 1905 tarihinde Katolik Ermeni Kilisesi'nin avlusunda bulunan murahhashane harap olduğundan, yeniden inşası için Hükümetten izin istenmişti. Normalde devlet tarafından metropolitlik ve murahhashane gibi mekânlardan emlak vergisi alınmıyordu. Ancak yapılacak olan murahhashenenin dükkânlarla birlikte bir akarının olması, onu bu kapsamdan çıkartmıştı. Sonuçta gerekli olan 23.200 kuruşluk bedelin 10.000 kuruşu Kütahya'daki kilisenin mevcut parasından, 10.000 küsur kuruşu Bursa Katolik Ermeni murahhası tarafından ve diğerlerinin de infaz bedelinden karşılanması kararlaştırılmış ve Sultan II. Abdülhamit'in iradesiyle murahhashanenin yapımına izin verilmiştir (BOA, İ. AZN., 1323/1905: 62/37).

Bursa'daki Katolik Ermeni Episkoposluğu'nun Kütahya'daki Katolik Ermeniler üzerinde dinî bir ağırlığı da bulunmaktaydı. Nitekim Osmanlı toplumdaki 40-50 bin kişilik toplam Katolik Ermeni nüfusunun 3000 kadarının Bursa'da oluşu itibarıyla bu şehir Katolik Ermeniler için önemli merkezlerden biridir (Oussani, 2005:1638). 1850 yılında oluşturulan bu episkoposluğun, Katolik Ermeniler arasında yarım asır cereyan eden, Papa yanlısı-karşıtı tartışmalarında, Papalık tarafında durduğu görülmektedir. Katolik Ermeni Patriği Hasun Efendi, Roma'nın Katolik Ermeniler üzerindeki ağırlığının artması için Ankara, Artvin, Bursa, Erzurum, Trabzon ve İsfahan'da bölge piskoposlukları kurmuş ve bunların başına da Papa yanlısı olan din adamlarını getirmiştir (Frazee, 2009: 319, İstanbul Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, no: 1591: 33). Nitekim Papa yanlısı Hasun Efendi, Osmanlı Hükümeti tarafından 1871'de istifa ettirilince yerine, Bursa Piskoposu Bedros Tilikyan getirilmiş, ancak Papalık muhalifi Katolik Ermeniler tarafından kabul edilmemiştir (Levant Herald, May 20, 1872/20 Mayıs 1872; Ceride-i Havadis, t. 16 R 1289/23 Haziran 1872; Türkan, 2012: 190).

Kilikyalı olmaları sebebiyle Kütahya'daki Ermenilerin ilk dönemler Katolik olma ihtimali varsa da, esas canlılık Papalığın ve Frenk misyonerlerin çabaları sonucu XVIII. yüzyıldan sonra gerçekleşmiştir (Ott, 2005: 1531-1532). Bu hareketlilik, Tanzimat'tan sonra diğer yerlerde olduğu gibi Kütahya'da da kendini hissettirmiştir. Ancak 1834'te Osmanlı Hükümeti tarafından getirilen mezhep değiştirme yasağından dolayı Kütahya'daki Katolik Ermeniler, Ortodoks Ermenilerin yoğun baskısına maruz kalmışlardır. Ortodoks Ermeni patriği, Hükümetin koyduğu yasağa dayanarak, Osmanlı'nın birçok yerinde yaşanan hadiselerle karşı şikâyetini resmi makamlara iletmıştır. Örneğin, İstanbul Ermeni Patriği Bursalı Esteban (1831-39; 1840-41), mezhep değiştirme yasağına İstanbul'da riayet edilmekte ise de, Kütahya'da riayet edilmediğini ve bu durumun engellenmesi için de Kütahya yetkililerine emir verilmesini istemiştir (BOA, C. DH., 1251/1835: 138/6898).

Osmanlı genelindeki Katolik olan Ermeniler arasında Mihitaristlerin ve Papalık kurumuna yakın olan *Propaganda* teşkilatının büyük etkisinin olduğu görülür. Mihitaristler, Katolik olmakla birlikte Ermeni milli geleneklerinin korunmasını da savunmaktaydılar (Şahin, 2008: 115). *Propaganda*¹³ taraftarı Katolik Ermeniler ise, Papanın telkinlerine ve Latin Kilisesi'nin anlayışına daha yakın durmaktaydı (Türkan, 5: 2012; Benigni, 1911, 456-461).

1832-34 yılları arasında, Kütahya'da faaliyet gösteren Mihitarist okulun (Şahin, 2008: 166) ve Bursa'da oluşturulan Mihitarist şubenin varlığına (Oussani, 2005:1638) bakılarak Kütahya'daki Katolik Ermenilerin, ilk bakışta Mihitarist anlayışa sahip olduğu akla gelebilir. Ancak bunun için kesin bir yargıda bulunmak zordur. Çünkü Bursa'dan Ankara'ya kadar olan bölgede, Assomptionistlerin¹⁴ ve Papalığa bağlı bir kuruluş olan *Propaganda*'nın Katolik Ermeniler üzerindeki etkisi de göz ardı edilemez (Portalié, 2005: 206; Ott, 2005: 39; Taşpınar, 2004:106-107).

Mezhep değiştirme yasağının 1844'te kalkması, misyonerlerin elini güçlendirmiş, ancak Ermeni cemaati içerisindeki problemleri bitirmemiştir (Engelhardt, 1999: 87; Berberian, 1972: 48; BOA, A. MKT. UM., 1268/1852: 96/38; 1270/1854: 144/72). Cemaatten birinin Katolik olmasını kabullenemeyen Ermeni yöneticiler, baskı uygulamaya devam etmişlerdir. Örneğin, 1854 senesinde Kütahya Ermeni murahhası ve kocabaşısı¹⁵ hakkında, Kütahya belediye zabıtarlarını da tahrik ederek Katolik Ermenilere hapis muamelesi yaptıklarına dair, Katolik Ermeni Patriği Nikogos tarafından Hükümete şikâyet gitmiştir. Nikogos'un yazısında dikkati çeken en önemli husus, mezhep serbestliğinin ihlal edildiğidir. Dolayısıyla patrik, Hüdavendigar valisine bir yazı yazılmasını ve "Ermeni milletinden kendi hüsn-i rızalarıyla Katolik mezhebine sâlik olmuş ve olacak olanlara hiçbir kimse tarafından katiyen taarruz ve müdahale edilmemesi" gerektiğinin belirtilmesini istemiştir. Bunun üzerine Hükümet

¹³ *Propaganda* ismiyle meşhur olan *de Propaganda Fide* teşkilatı, Papa XV. Gregoire (1621-1623) tarafından 1622 yılında kurulmuştur. Misyon çalışmaları konusunda Papalık tarafından özel kurallar konulan bu teşkilat, Osmanlı topraklarındaki Katolik misyonerlerin faaliyetleri ile ilgili yıllık raporlar tutmuşlardır. Fransızken ve Cizvit tarikatları gibi misyoner teşkilatları Avrupalı elçilerin himayesinde faaliyet gösterdiklerinden bu durum Papalığı endişelendirmekteydi. Çünkü Avrupa devletleri arasındaki rekabetler misyonerlik faaliyetlerine zarar vermekteydi. Bu noktada Vatikan merkezli *Propaganda* teşkilatı Papalığın Doğu misyonu ile ilgili önemli görevler icra etmiştir. (Faraoqi, 2004: 172-173; Benigni, 1911: 456-457).

¹⁴ Assomptionistler, 1843 yılında Fransa Nimes'de kurulmuş olan Katolik Hıristiyan tarikatıdır. Tarikatın kurucusu olan Emmanuel d'Alzon'un (1810-1880), görev yaptığı Assomption kolejine nispeten bu ismi aldığı tahmin edilmektedir. Assomption kelimesi, Hz. Meryem'in, ömrünün sonunda bedeni ve ruhu ile birlikte göğe yükselişini dogma olarak kabul eden Katolik inancından gelmektedir. Papalık tarafından 1864'te resmen onaylanmış olan bu tarikat, Meryem'in günahsız olarak hamile kalmasını ve göğe yükselmesini kendileri için manevi bir feyz olarak kabul ederler. Basın ve eğitim yoluyla Katolik Hıristiyanlığı dünyaya yayma işini üstlenen Assomptionistler, Fransa'nın etkisinin olduğu yerlerde faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır. Özellikle Doğu Kilisesi'ne mensup din adamlarının yetiştirilmesinde ve Osmanlı topraklarındaki Ortodoksların Katolikleştirilmesinde etkin bir rol oynamışlardır (Portalié, 2005: 204; Aydın, 2012: 9-10; Taşpınar, 2004: 95-96, 100-101).

¹⁵ Kocabaşı, Osmanlı'da Gayrimüslim cemaatlerin ileri gelenlerine verilen isimdir. Cizye ve diğer vergilerin toplanması ve bunların devlete teslim edilmesi gibi birtakım görevleri bulunmaktadır.

tarafından Hüdavendigar valiliğine yazılan yazıda, Kütahya kazasında yaşayan Ermenilerden kendi rızalarıyla Katolik olanlara karşılaması talimatı verilmiştir (BOA, HR. MKT., 1271/1854: 95/24).

Kütahya'daki Katolik Ermenilerin diğer bir sorunu da fazla vergi vermeleridir. Kiliseleri, Ermeni cemaatinden ayrılmış olmalarına rağmen, vergi ve nüfus defterleri belli bir müddet aynı kalmaya devam etmişti. Tanzimat-ı Hayriye'nin başlarında yapılan sayımda Katoliklerle Ermeniler ortak sayılmasına karşılık, geçen süre zarfında birçok kişi vefat etmiş, bir kısmı da şehirden ayrılmıştı. Bu doğrultuda Katolik Ermenilerin vergi hisseleri, azalan nüfusa göre yapılması gerekirken, böyle bir uygulamaya gidilmemiş ve vergilendirme eski nüfusa göre yapılmıştır. Yaşananların Katoliklerin durumunu daha da fakirleştirmesi nedeniyle, Katolik Ermeni Patriği Hükûmete gönderdiği yazısında, bu gibi suiistimallerin önlenmesi için Katoliklerin nüfus ve vergi defterinin ayrılmasını istemiştir. Patriğe göre, iflas etmiş veya şehirden ayrılmış olan Katoliklerin verecekleri vergiler, mevcut nüfusa göre ayarlanmalıydı (BOA, HR. MKT., 1274/1858: 114/32). Patriğin isteği doğrultusunda daha sonra Hükûmet tarafından Hüdavendigar valisine bir yazı gönderilmiş ve iki grubun nüfus defterlerinin ayrılması, vergilerinin buna göre hesaplanarak tartışmaların bitirilmesi istenmiştir (BOA, HR. MKT., 1271/1855: 114/32; HR. MKT., 1275/1859 : 282/31).

3.1.1. Kütahya Katolik Ermenilerinin Mezarlık Meselesi

Katolik Ermenilerin yaşadıkları diğer bir problem ise mezarlık konusudur. Ermeni Patrikhanesi'nden ayrılmadan önce (1830) Katolik Ermenilerin ölüleri, Ortodoks Ermenilerle aynı mezarlığa gömülüyordu. Patrik bazen Katolik olan Ermenilerin ölülerini defnetmeme gibi yaptırımlar uyguluyorsa da bu geneli kapsayan bir durum değildi. Ancak ayrı bir millet vasfı kazandıktan sonra Katolik Ermenilerin ölülerinin nereye gömüleceği bir sorun hâline gelmişti (Türkan, 2012: 37).

Osmanlı toplumundaki Katoliklerin mezarlık sorunu bölgelere göre farklılıklar göstermekteydi. Kimi yerde XIX. yy.'ın ilk yarısında, kimi yerde ise sonlarına doğru ortaya çıkmıştı. Örneğin, Adana'da Katolik Ermenilerle, Ortodoks Ermenilerin ortak kullandığı mezarlık konusunda 1845 yılında anlaşmazlık çıkmış ve Sadaretten Adana valisine gönderilen yazıda, müşterek olan mezarlıkların ayrılması istenmiştir (BOA, A. MKT., 1261/1845: 27/9). Sivas ve İstanbul gibi şehirlerde ise 1890'dan sonra yoğun tartışmalar meydana gelmiştir (BOA, DH. MKT., 1311/1893: 1970/29; İ. HUS., 1310/1893: 11/1310-L-095).

Kütahya'daki Katolik Ermenilerin mezarlık sorununa bakıldığında, problemlerin XIX. yüzyılın sonlarında ortaya çıktığı görülmektedir. Kütahya Katolik Ermenileri, Ermeni Kilisesi'nden ayrılmalarından bir müddet sonra 1846 yılında kendilerine ait kilise inşa etmişler ve ölülerini de bu kilisenin bahçesine gömmüşlerdir (BOA, ŞD., 1304/1886: 2511/22). Daha sonra Hükûmetin kararıyla şehir içinde ölü gömülmesi yasaklandı ve şehir dışında bir mezarlık kurulduğundan, bu defa ölülerini atalarının da defnedilmiş olduğu Meryem Ana Kilisesi'ndeki Ermeni mezarlığına gömmeye başlamışlardır. Ancak Ermeniler, kendilerini kızdıran bir olay nedeniyle Katoliklerin ölülerini mevcut mezarlığa defin edemeyeceklerini belirtmişlerdir. Ermenileri kızdıran hadise ise şöyle gelişmiştir: Kütahya'daki Katolik Ermeni rahiplerinden biri ölmüş ve defin işlemleri için vücudu Peresek (Pelesenk) yağı¹⁶ ile yağlanmıştı. Daha sonra âdet olduğu üzere, ölü olan rahibin eli, Katolik Ermeniler tarafından öpülmeye başlanmıştı. Bu sırada, Ermenilerden bazı kişiler de rahibin elini öptüklerinden –muhtemel ki Katolik olmayan bir kişinin kendi kutsallarına zarar verdiğini düşünüyorlar- rahip tekrar yağlanmıştı (BOA, ŞD., 1304/1886: 2511/22). Yağlanma töreninin tekrarı için küçük düşürücü bir davranış olarak algılanan Ermeniler, yapılanlara çok sinirlenmişler ve Katoliklerin ölülerinin kendileriyle aynı mezarlığa gömülmeceğini belirtmişlerdir. Tartışmalar büyüdüğünden daha sonra gelişmeler, Kütahya mutasarrıflığı ve Hüdavendigar Valiliği kanalıyla devlet yönetimine ulaştırılmıştır. Diğer yandan İstanbul'daki Katolik ve Ermeni Patriklerine de Kütahya'daki cemaatler tarafından olayın gelişimi aktarılmıştır. İlk etapta, Hüdavendigar İdare Meclisi, Kütahya mutasarrıfından aldığı bilgiler doğrultusunda Ermenilere ait olan yirmi dönümlük arazinin beş dönümünün Katolik Ermenilere verilebileceğini söylemiştir. Valiye göre, tartışmanın önünün alınması mümkün olamayabileceğinden ve Ermeni nüfusu arazinin büyüklüğüne göre az olduğundan böyle bir uygulamaya gidilmesi uygun olacaktır. Ayrıca Katolik cemaati mezhep cihetiyle aynı olmasa da Ermeni milletinden sayılırdı. Bunun en bariz örneği, Katoliklerin resmî işlerinde Ermeni tabirini kullanmalarıydı. Atalarının da Ermeni mezarlığında bulunması, onların hakları olabileceğinin bir kanıtıydı (BOA, ŞD., 1304/1886: 2511/22).

Hüdavendigar Vilayetinin bu kararı, Ermeni Patrikliği'nin itirazına neden oldu ve Patriklik, Adliye ve Mezahib Nezaretine gönderdiği yazısında, Katolik Ermenilerin kendi mezarlıklarında hakları olmadığını tarihî süreçle birlikte uzun uzadıya anlattı. Patrik Harutyun Vehabeyan'a (1885-1888) göre, Ermenilerin arazisinden Katoliklere beş dönüm verilebileceği yönündeki Hüdavendigar Vilayet Meclisinin kararı, devletin kanunlarına aykırıydı. Katoliklerin bu yöndeki iddialarının da tutarlı bir karşılığı yoktu. Nitekim 1255 (1840) yılında kendilerine verilmiş olan ferman ve şer'i mahkemenin hücceti bunun en önemli kanıtıydı. İddia ettikleri gibi Katoliklerin atalarının Ermeni mezarlığında bulunması, onların Ermeni milletine mensubiyetlerinden ileri geliyordu. Mezarlığın bulunduğu yerdeki Meryem Ana Kilisesi'nin kendilerine ait bir vakıf kurumu olduğu, fermanlarda da sabitti. Yedi dönümü mezarlık olan arazinin diğer kısımları ise kiliselerine aitti. Yirmi dönümün tümü mezarlık olsa bile, Katolikler mezheplerini terk ettiklerinden onların, dinî mekân ve akarlardan haklarının olması mümkün değildi. Patriğe göre sadece Kütahya değil, Osmanlı topraklarında yaşayan diğer Ermeniler için de devletin uygulaması bu yönde olup Hükûmet, Ermeni Kilisesi'nden ayrılan Protestan ve Katolikler için ayrı yerler tahsis etmişti. Dolayısıyla Kütahya Katolik Ermenileri daha önceden kendileri için ayrı bir kilise tahsis ettikleri gibi, aynı şekilde kendileri için ayrı bir mezarlık da tedarik etmeliydiler (BOA, ŞD., 1304/1886: 2511/22).

¹⁶ Arşiv belgesinde "Peresenk" olarak geçen bu yağın, Ermeni ayin ve törenlerinde kullanılan ismi "Pelesenk" olarak geçmektedir. Kilikya Kilisesi'nde ayrıca Pelesenk yağı elde etme törenleri de yapılmıştır. Bk. <http://cezmyurtsever-ermenler.blogspot.com.tr/2010/12/kilikyali-erminelirin-kutsal-muron.html>, erişim tarihi: 18 Temmuz 2014.

Ermeni Patriği'nin itirazlarına bakıldığında, onun söylemlerinin yasalarla çerçevelendiği, tarihi vesikalarla sabittir. Çünkü bu türden tartışmalar dolayısıyla, Osmanlı'nın birçok yerinde arazi tahsisatı yapılmıştır (Türkan, 2012: 38). Ayrıca Katolik mezhebine geçen Ermenilerin, Ortodoks kiliselerini elde edemeyeceğine dair pek çok defa Hükümet tarafından gerekli emirler verilmiştir (BOA, C. ADL., 1288/1872: 90/5435).

Ermeni Patriğinin itirazına karşılık, Kütahya Katolik Ermenilerinin ileri gelenleri de Hüdavendigar Valiliğine bir arzuhal yazmışlar ve eleştirilerini ortaya koymuşlardır. Eleştirilerinden biri, Ermenilerin ileri gelenleri, diğeri ise Kütahya mutasarrıfı hakkındaydı. Onlara göre, Ermeniler kadim hukuklarını öne sürerek, Katoliklerin ölümlerini ilgili mezarlıkta defnetmeye izin vermemektedir. Hatta mezarlığın kapısına büyük bir kapı yaptıklarından, Katolikler atalarının mezarını ziyarete bile gidememektedirler. Adliye ve Mezahib Nezaretinde görüşülen mesele neticeleninceye kadar Katolik Ermenilerin ölümlerini geçici olarak Ermeni mezarlığına defnedebilecekleri belirtilmişken bile, bu gerçekleştirilememiş ve ölümleri dört gün açıkta kalmıştı. Ta ki Kütahya mutasarrıfının emriyle ölümleri kendi kiliselerine defnedebilmişlerdi. Bunun yanında Kütahya mutasarrıfıyla ilgili olarak da, onun Ortodoks Ermenilerle işbirliği yaptığını ve tehditle hiç kıymeti olmayan bir yeri yüksek fiyat karşılığında kendilerine mezarlık olarak satmaya çalıştığını söylemekteydiler (BOA, ŞD., 1304/1886: 2511/22).

Adliye ve Mezahib Nezaretine iletilen sorunlarla ilgili altı ay gibi uzunca zaman geçmiş olmasına karşılık, herhangi bir cevap alınmadığından sorunun çözümü için kalıcı bir adım da atılmamıştı. Bu arada Hüdavendigar Valiliğine şikâyet içerikli arzuhaller ardı ardına geliyordu. Sonunda Hüdavendigar Valisi Mehmet Nazif, gelen arzuhalleri de ekleyerek ilgili Nezarete tekrar bir yazı yazmış ve sorunun çözümü için cevap verilmesi ricasında bulunmuştu (BOA, ŞD., 1304/1886: 2511/22).

Çözüm için Adliye ve Mezahib Nezaretinden yardım isteyen diğeri bir kişi ise, Katolik Ermeni Patriği Esteban Bedros Azaryan'dır (1881-1899). Azaryan'a göre, Ermenilerin sahip olduğu yirmi yedi dönümden fazla olan bu yerde her iki taraf da ölümlerini küçük bir alana defnetmekte idiler. Ermeniler, arazinin 22 dönümünü tarla ve bahçe olarak kullanmaktayken diğeri taraftan, zikredilen beş dönümlük yere, dedikodulardan dolayı Katoliklerin ölümlerini gömmelerine izin verilmemektedir. Bu durum devletin kanun ve adalet anlayışına uygun düşmemekle birlikte, cemaat arasında sıkıntılara da yol açmaktaydı (BOA, ŞD., 1304/1886: 2511/22).

Azaryan ayrıca, Ermenilerin geçmiş yılları delil göstererek tasarruf iddialarında bulunmalarını da eleştirmiş, geçen zaman içerisinde kabristanda elde ettikleri haktan mahrum edilmemeleri gerektiğini belirtmiştir. Çözüm olarak beş dönümlük mezarlığın bir dönümünün Katolik Ermenilere, kalanının da Ortodoks Ermenilere tahsis edilmesini istemiştir. Şikâyetleri değerlendiren Şuray-ı Devlet, konu hakkında kesin bir karara varıncaya kadar Katoliklerin ölümlerini defnetmelerine müdahalede bulunmaması için Bursa vilayetine bir yazı gönderilmesini istemiştir (BOA, ŞD., 1304/1886: 2511/22). Patrik Azaryan'ın Kütahya'daki Katoliklerin probleminin çözümündeki etkisine dair belgelerde açık bir bilgi yer almasa da, onun Osmanlı Devleti ve Katolik Ermeniler üzerinde büyük etkisinin bulunduğu bir gerçektir. Hatta bir Fransız akademisyeni, "*Günümüzde Doğuda üç diplomat vardır. Bunlardan biri de Azaryan'dır.*" diyerek onun sadece din adamı değil, diplomaside de etkin biri olduğunu belirtmiştir (Türkan, 2012: 299).

3.1.2. Müslüman Vakıf Arazisinin Hıristiyan Mezarlığına Dönüştürülemeyeceği Meselesi

Problemlerin üzerinden bir seneye yakın bir zaman geçtikten sonra, Katolik Ermeniler için Kütahya'da boş bir miri arazi bulunması, eğer yoksa Belediye Dairesi tarafından satın alınarak kabristan olmak üzere tahsis edilmesine dair Şuray-ı Devlet Tanzimat Dairesi tarafından karar alınmıştır. Karar Kütahya mutasarrıflığına iletilindiğinde, kabristan için boş bir kamu arazisi aranmış, ancak bulunamamıştır. Bunun üzerine ikinci plan devreye sokulmuş ve Kütahya eski Evkaf Katibi Mehmet Efendi'nin sahip olduğu bahçenin 3500 kuruş bedelle Belediye Sandığı'ndan satın alınması kararlaştırılmıştır (BOA, ŞD., 1304/1897: 1546/1).

Ne var ki Mehmet Efendi'nin arazisinin tahsisatı yoluna gidilirken bir problemle karşılaşıldı. Çünkü zikredilen arazinin vakıf boyutu vardı. Kadim bir vakıf arazisinin kabristan vakfına dönüşmesi şer'an mümkün olmadığından, başka bir çözüm yolu arandı. İlk etapta, arazinin üç yerde 6450 kuruş kıymetindeki beş dönüm tarla ile değiştirilmesi düşünüldü. Ancak bunun gibi vakfiyenin şer'i hükümlere ve evkaf nizamnamesinin kırkıncı maddesine göre ancak mülk bir yer ile değiştirilebileceği hükmü gereğince gerekli düzenlemelerin tekrar yapılması istendi. Bu defa vakıf dâhilinde bulunan yerlerden birinin mülk olan bir mahal ile değiştirilmesi konusu gündeme gelince, Katolik Ermeniler tarafından Kütahya'nın Şehreküstü Mahallesi'nde içinde bahçe bulunan bir ev gösterildi. Yeni durumun şer'i hükümlere uygunluğu için şer'i mahkemeye havale edildi ve mahkeme şu görüşte bulundu: *Kütahya'nın civar ve hâricinde Yoncapınarı isimli yerde vaki ahab-ı hayrattan Yıldırım Han tâbe serahu hazretleriyle muasır olup bu defa dahi bâ ferman-ı âli müstesna olan Germiyanzâde Yakub Çelebi vakfı şer'î bâ berât-ı âli mütevellisi Rifatlı İbrahim Edhem Bey İbn-i Şahin Bey bin Ubeydullah meclis-i şer-i şerif-i enverde medine-i mezkûrenin Küçük Orta Mahalle'si mütemekkinlerinden ve tebaai devlet-i aliyyei Katolik milletinden Zaharya oğlu Altun Ağa veledi Rebail veledi Artin mahzarında takrir-i kelam ve tabir-i anil meram edip muma ileyhın vakf-u mezbûrda bi'l-icareteyn tasarrufunda olup medine-i mezbûrede kâin hudud-ı erbaası şose yolu ve tarik-i âm ile mahdûd on sâk armut ağacı ve dört sâk elma ağaçlarını muhtevi tahminen bir dönüm miktarı bir kta bahçeyi merkum Zaharya oğlu Altun Ağa veledi Rebail veledi Artin'in medine-i mezkûre mahallatından Şehreküstü Mahallesi'nde vâki Banded oğlu Çıkmaz Sokağında kâin etraf-ı erbaası Kölezâde Ahmed Efendi ibn-i el-Hâc Mehmed bin Abdullah mülk menzili ve Dağıstânî oğlu İbrahim Ağa ibn-i el-Hâc Mustafa bin Abdurrahman mülk menzil ve bahçesi ve Arslan Apası oğlu el-Hâc Hâfız Mehmed Efendi ibn-i Süleyman bin Mustafa ve Bazan Kölezâde Mustafa Efendi ve Beyim zevcesi Fâtıma Hatun mülk bahçeleri ve Ölçekçi oğlu Mustafa Ağa ibn-i Mehmed bin Ahmed mülk menzil ve bahçeleri ile mahdûd cevânib-i erbaası duvar ile muhad fevkâni iki bab oda ve cümle kapısını müştemil 2365 zira mülk bahçe mahalli ile istibdâle talib ve râğıb olmakla taraf-ı şer'den tayin olunan medine-i mezbûre mahkeme-i şer'iyesinde başkâtibimiz Muhyîzâde Feyzî Efendi ibn-i Mehmed Arif Efendi ve taraf-ı belediyeden mürsel mimarilere mühendis vekili Hâfız Ahmed Efendi ibn-i Hafız Abdurrahman Halife vesair vukuf-ı tâm olan bî-garaz Müslimin ile vakf olan bahçe-i mezkûre varıp benim ile muma ileyhın*

muvacehelerimizde ba'del muayene ve'l-keşf misâha ve tahmin ve takdim eylediklerinden terbiân 1600 zira olup beher zira ikişer kuruştan 3200 kuruş ve eşcârı mezkûresi dahi 500 kuruş dahi cem'an 3500 kuruşa bâli olduktan sonra cümle-i merkumun ile badehu mülk olan odalar ile bahçe-i mezkûra varıp kezalik misâha ve takdîm eylediklerinden mülk bahçe-i mezkûre terbiân 2365 zira ve beher zira dörder kuruştan 9660 kuruş ve mezkûr odaları 540 kuruş ki cem'an kıymetleri on bin kuruşa bâliğ olup beher sene vakıf bahçe-i mezkûreden ziyade müecceleye tahamülü olduğu lede's-şer'il-enver zahir ve muayyen olmağın mülk olan bahçe ve oda-i mezkûreler vakıf olan bahçe-i mezbûreden mahal ve şeref ve rağbet ve kıymet ve ücret cihetleriyle ezyed ve evfer olup olvecihle şurût-ı istibdâl-i mevcûde ve istibdâl-i canib-i vakfa elfa' ve evlâ olduğu mimar-ı merkum vesair ehl-i vukuf Müslimin-i mezkûrin haber verdikleri muhakkak olmakla izn-i Sultaniyi mutazammın emr-i celilü's-şân sudûru ricasına bi'l-iltimas paye-i serir-i a'lâya arz-u i'lam olundu. El emru li men lehul emr. Fi'l yevmirrabi' ve'l-işrîn min zi'l-kadeti's-şerîfe li-sene erbaa ve selase mie ve elf. (24 Zilkade 1304) Ed-dâi li'd-devleti'l-aliyyeti'l-Osmaniye Ahmed Efendi Zâde es-Seyyid Mehmed Emin El-Mevlâ hilafe bi-medine-i Kütahye (BOA, (BOA, ŞD., 1304/1887: 1546/1).

Şer'i mahkemenin Katolik Ermenilerin gösterdiği ve içinde bir hanenin de bulunduğu mülk araziyle vakıf arazisinin değiştirilebileceği yönündeki karar doğrultusunda, Bursa Ermeni ve Katolik murahhaslarının da bulunduğu vilayet idare meclisinde durum yeniden görüşülmüştür. Meclise göre, alınacak yerin Belediye Sandığı'ndan karşılanması Şuray-ı Devlet'in kararına uygun ise de, belediye kanunlarında böyle bir arazinin satın alınacağına dair açık bir hükmün olmadığı, istisnai olarak böyle bir uygulamaya gidilebileceği belirtilmiştir. Sonuçta, Kütahya Belediye Sandığı'ndan karşılanacak 3500 kuruşluk bir bedelle arazinin alınması uygun bulunmuştur (BOA, DH. MKT., 1305/1888:1491/96; ŞD., 1304/1887: 1546/1).

Katolik Ermenilere tahsis edilen mezarlık, sonraki yıllarda yine sorun olmuştur. Germiyanoglu Yakub Çelebi Vakfı'nın mütevellileri, Katolik Ermeni Zaharya oğlu Altun Ağa'nın tasarrufunda olan ve Kütahya Belediyesi tarafından satın alınan arazi için itirazda bulunmuşlardır. (BOA, BEO., 1329/1911: 3869/290139). Katolik Ermeni Patrikliği'nden gelen bu yazıya Hükümet tarafından, bu konuda şer'i bir i'lam bulunduğu ancak kanun yolunun da açık olduğuna dair bilgi verilmiştir (BOA, BEO., 1329/1911: 3954/296502).

3.2. Kütahya Protestan Ermenilerinin Durumu

Kütahya'daki Protestan Ermenilerin sayısı Katolik Ermenilere göre oldukça az olup, bir kilisenin olduğuna dair tarihî vesikalarda bir bilgi bulunmamaktadır. (BOA, A. DVN., 1271/1855: 105/13). Protestan Ermenilere Kütahya'da Rumlardan daha ziyade Ortodoks Ermeniler tepki göstermişlerdir. Ancak Rumların da onlara pek sıcak bakmadıkları bir gerçektir (BOA, MVL., 1283/1866: 725/113).

Osmanlı Devleti, 1844'te çıkarılan kanun gereği Gayrimüslimlerin mezhep değiştirmesine karşı çıkmamışsa da ev ev dolaşarak Protestan misyonerliği yapanları da yakından takip etmiştir. (BOA, DH. MKT., 1304/1886: 1380/33). Örneğin, Dâhiliye Nezaretinden Trabzon Vilayeti'ne gönderilen yazıda, Trabzon'daki Protestan Cemaati'ne mensup olan kitapçıların, köylerde kitap satışlarının önlenmesi istenmiştir (BOA, DH. MKT., 1309/1891: 1873/33; 1304/1886: 1380/33). Kütahya özelinde ise, 1848 yılında İstanbul Hasköylü Nişan ismindeki Protestan'ın Kütahya'daki misyonerlik faaliyetleri son derece dikkate değerdir. Bursa'daki İngiliz misyonerleriyle irtibatlı olarak çalışan Nişan, Kütahya'daki evlerde gezerek faaliyetlerini gizli olarak sürdürmüştür. Bu arada üç kişiye de Protestanlıkla ilgili üç cilt kitap veren Nişan'ın faaliyetleri daha sonra Kütahya muhassılı Osman Seyfi Bey'e haber verilmiştir. Sonuçta Osman Bey, üç kişinin elinden kitapların alınmasını sağlamanın yanında, Katolik ve Ortodoks Ermeni papazlarını gelişmelerden haberdar ederek gereken tedbirlerin alınmasını ve bu konuda uyanık olunmasını istemiştir (BOA, HR. MKT., 1271/1855: 115/46).

Katolik Ermeniler 1830 yılında ayrı bir millet olmalarına karşılık, Protestan Ermeniler bu hakkı, 1850 yılında elde edebilmişlerdir. Ancak Protestan Ermenilerin başındaki kişiye Patriklik unvanının yerine, *Protestan Vekilliği*¹⁷ sıfatı verilmiştir (Kenanoğlu, 2004: 129-130). Bu durum, Ermeni ve Rumlardan Protestan olan tebaanın cesaretini daha da kuvvetlendirmiştir. Ancak mezhep serbestliğine rağmen cemaat liderleri kendi milletlerinden olan kişinin başka bir mezhebe geçişini hoş karşılamamış, hatta bu konuda fiilî zorlamalara varacak tutum sergilemişlerdir (Dwight, 1854: 275-277; Stone, 2011: 141).

Protestanlarla ilgili olarak Osmanlı'nın genel tutumuna bakıldığında Hükümet, İncil dağıtımı gibi misyon faaliyetlerini yakından takip etmekle birlikte,¹⁸ misyonerlik nedeniyle mezhep değiştiren kişilere müdahale edilmesine de karşı çıkmıştır. Bu çelişkili durumun, daha çok Gayrimüslimlerle ilgili yabancı devletlere verilen sözlerle alakalı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1844 yılında mezhep değiştirme yasağı İngiltere ve Fransa devletlerinin yoğun baskıları sonucunda kaldırılmıştır (Türkan, 2012: 32). Aynı şekilde Protestan Ermenilerin problemleri çözülemediğinde, şikâyetler İngiltere, Amerika, Almanya ve Hollanda gibi bu mezhebe yakın olan devletin elçilerine aktarılmakta ve mezhep serbestliğinden dolayı Osmanlı'dan gereken hakların verilmesi istenmekteydi. (BOA, HR. TO., 1269/1853: 181/47; 1273/1856: 157/68; 1276/1860: 146/75; A.MKT. NZD., :1276/1860 19/836). Osmanlı'dan bu tür istekte bulunan devletlerin, kendi topraklarındaki yabancı misyon faaliyetlerine bakışı karşılaştırıldığında tablonun farklı olduğu gözükmekteydi. Örneğin, Anglikanların yoğun olarak bulunduğu İngiltere'de,

¹⁷ Osmanlı Devleti'nde patrikler Hıristiyan ruhanileri arasından seçilirken, Protestan vekilleri ise ruhban grubundan olmayıp, ahalinin ileri gelenlerinden seçilmekteydi (Eyüb Zade Nuri, 1326/1908: 73).

¹⁸ Hükümetin yanında, Osmanlı basını da Protestan misyonerlerini yakından takip etmiştir. 16 Ocak 1874 tarihli Basiret gazetesinin "Ucuz Kitap" başlıklı haberinde, konu ile ilgili olarak şu bilgiler verilmektedir. "Bir zamanlar Protestanların ücretsiz yayınladığı kitaplar ve onların içerikleri bilinmektedir. Şimdi bilinmemek için sokak ortalarında bir tanesini yirmişer paraya satıyorlar hatta. Çarşamba günü akşamüzeri Hamidiye imaretinin önünde bir zenbil içinde bir çocuk bir tanesi yirmi para deyip satıyordu. Zabitanın vazifesine bağlı olarak ve engellenmesi gerekli olan ehemmiyeti hepsinden daha çok olan bir madde işte budur." Basiret gazetesi, 27 Zilkade 1290/16 Ocak 1874.

Katoliklere de aynı özgürlük çerçevesinde bakıldığı meçhuldü. Nitekim Cizvit misyoneri olan Emile Langard'ın "*Gönül isterdi ki Katolikler, Osmanlı padişahının ülkesinde olduğu gibi İngiltere ve Hollanda'da da rahat ve serbest olsunlar.*" sözü özgürlüğün hangi noktada olduğunu göstermede önemlidir (Küçük, 2009: 77).

Protestan Ermenilere yapılan kısıtlamalarla ilgili Kütahya özelinden değerlendirilecek olunursa, Kütahya sakinlerinden Papaz Bedros ve Karaoğlu Kırkor isimli kişiler ayine aykırı hareket ettiği gerekçesiyle Kütahya Ermeni kocabaşısının isteği doğrultusunda Amasya'ya sürgüne gönderildiği ortaya çıkacaktır (BOA, HR. MKT., 1271/1855: 115/46). Ancak işin hakikati Protestan Ermeni Vekili İstefan'ın Sadarete gönderdiği yazısından sonra anlaşılmıştır. Ermeni patriğinin, ayine aykırı hareket etti gerekçesiyle sürgüne gönderdiği kişinin asıl sürgün sebebi, Protestan olmasından dolayıydı. Kütahya Ermeni karabaşısı ve İstanbul Ermeni Patriği, Hükümeti ikna ederek sürgün hadisesinin gerçekleşmesini istemişti. Bunun üzerine, Bedros ve Kırkor, evleri basılarak sürgüne gönderilmişlerdi. Protestan Ermeni Vekilinin dikkat çektiği diğer bir husus da, bu iki kişinin daha önceden benzer suçlardan dolayı Kütahya'daki mahkemede yargılandığı, ancak herhangi bir suçlarının sabit olmadığıydı. Dolayısıyla Vekil, yaşananların devletin rızasına ve merhamet anlayışına uygun düşmeyeceğini belirterek, Bedros ve Kırkor'un sürgünden geri getirilmesini ve bu süreç zarfında uğradıkları zararın da karşılanmasını istemiştir (BOA, A. DVN., 1271/1855: 104/67).

Osmanlı Devleti, Kütahya'da yaşanan sıkıntılardan dolayı Protestan Ermeni Vekilinden gelen yazı doğrultusunda Ermeni kocabaşısına birtakım uyarılarda bulunmuştur. Buna göre, mezhep değişikliğinden dolayı Hristiyan tebaaya bir şey denilemeyeceği açıklanırken, bu kişilerin sürgüne gönderilmesinin devletin rızasına uygun olamayacağı belirtilmiş ve onların bulunduğu yerden derhal Kütahya'ya gönderilmesi istenmiştir. Ayrıca, masraf gösterilerek Protestan Ermenilerden alınan paradan dolayı da, Ermeni kocabaşısına uyarıda bulunulmuştur (BOA, HR. MKT., 1271/1855: 115/46).

Kütahya'daki Protestan Ermenilerin sivil ve ruhani işleri Protestan Ermeni kocabaşısı tarafından gerçekleştiriliyordu. Diğer Gayrimüslimlere göre geç bir dönemde kurulan Protestan Ermeni Kocabaşılığı için söz konusu bu durumun, hem Kütahya'daki Protestan Ermenilerin sayısının azlığı, hem de millet olarak tanınmalarının daha geç olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Nitekim Protestan Ermeni Vekili İstefan, 1855 tarihinde Hükümete gönderdiği bir yazısında, Protestanlığa girmiş olan Hristiyanların eski mezhep mensupları (Ermeniler) tarafından baskı gördüğünü belirtmiştir. Dolayısıyla mağduriyetlerinin giderilmesi için, Protestan Ermenilerin işlerine bakacak ve haklarını savunacak bir kocabaşısının seçimine ve onun diğer milletler gibi haklara sahip olduğuna dair Kütahya ve kazalarına yazı yazılmasını istemiştir (BOA, HR. MKT., 1272/1855: 125/56).

Hükümet tarafından, 1855 yılında Kütahya Kaymakamı Cemil Paşa ve Kütahya naib ve kadısına gönderilen yazıda, Protestan Ermenilerle ilgili işlerde daha hassas davranılması istenmiştir. Buna göre, Protestan Ermeniler ayrı bir cemaat olduklarından, onların işlerine diğer cemaat mensupları bakamamaktaydı. Bu yüzden işlerini görmeleri için İstanbul'daki Protestan Ermenilerin içinden güvenilir bir kişi Protestan Vekili ismiyle tayin edilmiştir. Protestan Ermenilerin nüfus defterleri ayrıca tanzim edilmiş olup, doğum ve vefatları Vekil marifetiyle kendi defterlerine kaydedilmektedir. Evlilik ruhsatnamesi de zikredilen Vekil vasıtasıyla gerçekleştirilmektedir. Dolayısıyla diğer cemaatlerde olduğu gibi Protestan Ermenilere de, ibadet yerleri ile ilgili kolaylıklar gösterilmeli ve ayinlerine dışarıdan yapılacak muamelelere izin verilmemelidir. Ayrıca Protestan Ermenilerin bazı yerlerde işlerini görecektir kocabaşılar bulunmadığından, kanun ve nizamları tam olarak bilememektedirler. Dolayısıyla işlerini tam olarak yapabilmeleri için onlara gereken yardımın yapılması ve rencide edilmemesi istenmiştir (Gümüş, 2003: 218-220). Kütahya kocabaşısı İstanbul'daki Vekille olan bağlantısını, diğer milletlerde olduğu gibi Bursa'daki Protestan Ermeni vaizi aracılığı ile yapmıştır (HVS, 1291/1874: 108; BOA, MVL., 1283/1866: 725/113)¹⁹.

4. Kütahya'nın Kazalarındaki Hristiyanlar

Kütahya Sancağı'na bağlı ilçelerdeki Hristiyanların nüfus ve kurumlarına bakıldığında, XX. yüzyılın başları itibariyle 13.565 Müslüman'ın yaşadığı Tavşanlı'da, 249 Ermeni ve bir de kilise bulunmaktadır (HVS, 1310/1892: 352). 84.051 Müslümanın bulunduğu Eskişehir'de, 6829 Gayrimüslim²⁰ ve 2 kilise²¹ bulunmaktadır (HVS, 1310/1892: 356; 1324/1906: 413). Uşak'ta

¹⁹ Kütahya'da dikkati çeken diğer Hristiyan grupları, Osmanlı vatandaşı olmayan esir ve mültecilerdir. Ruslarla yapılan Kırım Savaşı'nda ele geçirilen Rus esirlerin bir kısmı Kütahya'ya getirilmiştir. 1855 yılına ait bir belgede Kütahya ve İstanbul'a getirilen bu esirlerle ilgili Seraskerlikten bir talimat yazısının çıkarıldığı belirtilmektedir (BOA, A. MKT. NZD., 1271/1855: 159/80). Kütahya'da dikkati çeken diğer Hristiyan nüfus ise mültecilerden oluşmaktadır. Avrupa'da çıkan 1848 İhtilali dolayısıyla, Avusturya'ya karşı verdikleri özgürlük mücadelesini kaybeden Macar ve Polonyalı mülteciler Osmanlı'ya sığınmışlardır. Birçok Avrupa ülkesinin gösteremeyeceği hoşgörüyü gösteren Osmanlı Devleti, mültecileri çeşitli bölgelere yerleştirmiştir. Bu yerlerden birisi de Kütahya'dır. 1850'de Kütahya'ya peyderpey gelerek, kısa zamanda sayıları 100 kişiye ulaşan ve aralarında generallerinden de bulunduğu bu mültecilerden en çok dikkat çeken Macar Kralı Lajos Kossuth'tur (Nazır, 2006: 306-310, 313). Mültecilerden General Dembinski'nin Hükümete verdiği arzuhali dikkat çekicidir. Dembinski, Fransızca yazdığı arzuhaliinde, yaşadığı birtakım sıkıntılardan bahsetmiştir. Bunlar arasında, Türk dilini ve adetlerini bilmediklerinden başka kişilerle ülfet sağlanamadığını, dolayısıyla mülteci arkadaşlarıyla beraber olmalarının uygun olacağı, kendilerine gelen ziyaretçilere kolaylıklar sağlanması ve Kütahya'dan iki saat uzak olan hamama gitmelerine izin verilmesi gibi daha birçok hususlardı. Arzuhalde dikkati çeken diğer bir husus da, Kütahya'ya gelmeden önce, Bursa'daki ikametleri sırasında Pazar günleri kiliseye gitmelerine izin verilmediği ve Paskalyaya ancak yanlarındaki askerler eşliğinde gittiğine dair şikâyetlerdi (BOA, A. DVN., 1266/1850: 59/80).

²⁰ Katolik Ansiklopedisi'nde Eskişehir'in Hristiyan tarihindeki öneminden bahsedilirken XIX. yüzyılın sonlarına doğru yapılmış olan bir nüfus istatistiğine de yer verilmiştir. Buna göre, nüfusun 40.000'i Müslüman, 2000'i Rum, 2000'i Ermeni ve biraz miktarda da Katolik Ermeni, Protestan ve Yahudi bulunmaktadır (Waggaman, 2005: 278).

85.594 Müslüman nüfusuna karşılık, 3550 Gayrimüslim yaşamakta olup, bunun 543'ü Ermeni'dir. Diğerlerinin çoğunluğu ise Rum'dur. Kilise sayısı ise ikidir (HVS, 1310/1892: 367; 1324/1906: 425; 1302/1884: 454). Kütahya'nın ilçelerinden olan Simav'da ise Hıristiyanlarla birlikte yabancı uyruklu Müslümanlar da yer almaktadır. Bu bağlamda, 39.446 Müslümanın yaşadığı şehirde, 375 kişi de yabancı uyruklu Müslüman ve Gayrimüslimdir. Ayrıca bir adet de kilise bulunmaktadır (HVS, 1310/1892: 360; 1324/1906: 433). Toplam 25.457 kişiden müteşekkil Gediz'de, 51 yabancı Gayrimüslim yaşamaktadır (HVS, 1302/1884: 460)²².

Dönem itibarıyla Kütahya'ya bağlı ilçelerden Katolik Ermenilerin varlığı ile ilgili olarak en dikkat çekeni Eskişehir'dir. Eskişehir'in yeni açılmış olan Arifiye Mahallesi'nde yerli ve yabancı Katolik bulunmaktaydı. Daha çok Kütahya ve çevresinden gelmiş olan Katolik Ermenilerden oluşan bu mahallenin sakinleri ibadetlerini, inşa ettikleri evlerinde ya da kiraladıkları bir hanede yapıyorlardı. Bu türden sıkıntılarını dile getirerek, 1886 yılında Kütahya Mutasarrıflığına arzual verdiler ve bir kilise yapılmasını istediler. Kütahya Mutasarrıfının yaptığı incelemeler sonucunda, ilgili mahallede 173 Katolik Ermeni'nin bulunduğu ve bunların ancak yedisinin ev sahibi olup, diğerlerinin kiracı olarak yaşadığı tespit edildi. Mutasarrıfın dikkat çektiği konulardan biri de, mahallenin sırf Katolik Ermenilerden oluşan bir mahalle olmayıp, karışık bir nüfusa sahip olduğuydu. Sonuçta, papaz odaları gibi müştemilatının da bulunduğu ve 300 lira bedeli olan kilisenin inşasına Sultan Abdülhamit'in iradesiyle 1886 yılında izin verildi (BOA, İ. DH., 1303/1886: 103/79210).

4.1. Assomptionistlerin Eskişehir'deki Misyon Faaliyetleri

Osmanlı'nın geneline kıyasla Kütahya'da, misyonerlerin fazla başarılı olamadığı görülür. Bunda etkili olan en önemli unsurlardan biri, şehrin geçmişten beri gelen bir ilim geleneğine sahip olmasıdır. Nitekim misyonerlerin faaliyetleri ile ilgili meşihatın 11 Temmuz 1900 tarihli yazısında, Kütahya, Kayseri ve Tokat gibi yerlerde ulemanın mevcut olup, geçmişten beri gelen bir gelenekle medreselerde ilim tedarik etmekte olduklarından, ecnebilerin iğfalatına daha uzak oldukları ve halkın daha bilinçli olduğu belirtilmektedir (BOA, Y. PRK. MŞ., 1318/1900: 7/23). Ancak Kütahya'nın kazası olan Eskişehir'de XIX. yüzyılın sonlarına doğru yoğun misyon faaliyetlerinin olduğu göze çarpmaktadır. Özellikle Assomptionistlerin ve *Propaganda*nın buradaki misyon faaliyetleri kayda değerdir (Shahan, 2005:1066; Portalé, 2005: 206; Taşpınar, 2004:106-107; Waggaman, 2005: 278).

Assomptionistlerin Eskişehir'deki misyon faaliyetleri, demiryolunun varlığı ile yakından ilintilidir. Nitekim 1892 yılında hizmete girmiş olan Eskişehir-Haydarpaşa, Eskişehir-Ankara ve Eskişehir-Konya demiryolu hattı ile birlikte Assomptionistlerin Eskişehir'deki teşkilatlarında da bir canlanma meydana gelmiştir. Kısa zaman içerisinde 400 kilometrelik bir alan içerisinde bulunan Assomptionistlerin dokuz dinî istasyonun merkezini de Eskişehir üstlenmiştir (Aydın, 2012: 10-11, 14). Fransa'nın²³ desteğiyle hareket eden Assomptionistler, Eskişehir'de dinî ve sosyal alanda hizmet veren birçok kurum açmışlardır. (BOA, DH. MKT., 1318/1900: 2407/47; BEO., 1329/1911: 3955/296607; DH. İD., 1329/1911: 117/51; Portalé, 2005: 206). Bu kurumlardan en başta geleni ise okullardır. Eskişehir'de bu anlamda, doksan öğrencilik bir kız okulu ile birlikte seksen beş kişilik bir erkek okulu ve yirmi sekiz yatılı öğrencili iki pansiyon açılmıştır. Bunun yanında kilise ve sekiz misyonerin kalacağı bir yer tahsis edilmiştir. Assomptionist Peder Cesaire Kayser (1895-1905), 20 Temmuz 1898 tarihli raporunda 22 yatılı öğrencinin sekizinin Katolik olduğunu, diğerlerinin ise Rum ve Ermenilerden meydana geldiğini; Peder Andeol Basset (1906-1912) ise 1908 yılındaki raporunda okulların, diğerlerinin yer aldığını belirtmektedir. Bu Müslüman öğrenciler daha çok kaymakam ve subay çocuklarından oluşmaktaydı (Aydın, 2012: 14).

Assomptionistler, Eskişehir'de sosyal tarafı olan alanlarda da faaliyet yürütmüşlerdir. Yılda tahminen dört bin hastayı tedavi edebilen bir dispanser kurmuşlar ve Kızılhaçla yakın temas halinde olmuşlardır. Eskişehir'de kurulan bir Paroisse²⁴ Kilisesi Kızılhaç'a vakfedilmiştir (Aydın, 2012: 14). Bunun yanında Assomptionistlerin okulları da fakir hastalara yardım amacıyla piyango tertip etmiştir. Onlar, başlangıçta Hükûmete haber vermeden böyle bir organizasyona giriştiklerinden faaliyetleri engellenmiş, ancak gerekli olan prosedür yerine getirildikten sonra gereken izin verilmiştir (BOA, DH. TMIK. M., 1321/1903: 141/41; MF. MKT., 1321/1903: 696/48).

²¹ Salnamelerde geçen iki kiliseden birinin Ortodoks Ermeni, diğerinin ise Katolik Ermeni Kilisesi olma ihtimali yüksektir. Katolikler 1886'da kiliselerine sahip olurlarken, Ermeniler ise daha erken bir tarihte 28 R 1276/24 Kasım 1859'da kiliselerine sahip olmuşlardır. Konuyla ilgili olarak İstanbul Ermeni Patriği Kigork, Hükûmete yazdığı yazısında Ermenilerin Kütahya'da kiliseleri olmadığını ve kendi arazilerine boyu 36, eni 24 zira olan yeni bir kilise yapmak istediklerini belirtmişler, daha sonra Sultan Abdülmecit'in iradesiyle kilisenin yapımına izin verilmiştir (BOA, İ. HR., 1276/1859: 172/9373). Kilise daha sonra Sultan Abdülhamit Dönemi'nde 1899'da tekrardan yapılmıştır (BOA, DH. MKT., 1316/1899: 2154/87)

²² XX. yy. başlarındaki Osmanlı Devleti nüfus istatistiklerini çıkartan tarih araştırmaları ve nüfus bilimi uzmanı Justin McCarty, 1911-1912 yıllarına ait Kütahya Sancağı'ndaki nüfusa dair şu bilgileri vermektedir. Buna göre, toplam 358.027 kişilik nüfusun, 342.723'ü Müslüman, 9.891'i Rum, 5138'i Ermeni, diğerleri ise 275'tir (McCarty, 1998: 112). Genel Kurmay Harp Dairesi Arşivi'nin 1914 yılındaki kayıtlarını inceleyen Tarihçi Stanford j. Shaw'un verdiği verilere göre ise, Kütahya Sancağı'ndaki, toplam 316.894 kişilik nüfusun, 303.348'nin Müslüman, 8755'inin Rum, 4.548'inin Ermeni, 243'ünün de Yahudi'den oluştuğu görülmektedir (Shaw, 2008: 449).

²³ 25 Receb 1319/7 Kasım 1901 tarihinde Osmanlı'nın tüm bölgelerinde Fransa tabiiyetinde veya himayesinde olan müesseselerin istatistiği çıkarılmıştır. Bu istatistiğe göre, Kütahya merkezde Fransa himayesinde herhangi yabancı bir okul bulunmazken, Kütahya'nın bağlı bulunduğu Hüdavendigâr Vilayeti (Bursa) merkezinde 3, Kütahya'nın ilçelerinden Eskişehir'de 2, Uşak'ta ise 1 adet Fransız okulu bulunmaktadır (BOA, A. }.d., no. 268, 1319/1901: 1-3).

²⁴ Paroisse, kilise teşkilatı içinde, yönetimi bir Katolik veya Protestan papazına tevdi edilmiş bölgesel bir taksimattır. Paroisse terimi, ayrıca kilise bölgesine ve bu merkezin çevresinde cereyan eden işlerini tümüne teşmil edilmiştir (Besnard, 1995: 137).

Osmanlı Hükümeti, piyango biletinin satışında olduğu kadar diğer birçok alanda da Eskişehir'deki Assomptionistlerin faaliyetlerini yakından takip etmiştir. Örneğin, Eskişehir'de evlerini okul haline getirerek öğrenci okutan rahiplere statüko haricine çıkmamaları için gereken uyarılar yapılmış ve bununla ilgili kimi zaman Fransız Sefareti de haberdar edilmiştir (BOA, DH. MKT., 1309/1891: 1893/96; 1309/1891: 1897/29; 1311/1894: 196/61; HR. SYS., 1787/4: 1317/1899). Okullarında okutulacak olan kitaplarla ilgili de çeşitli önlemler alınmıştır. Örneğin, İstanbul Fenerbahçe'deki Fransız okulunun rahipleri tarafından Eskişehir'e gönderilmek istenen kitap ve evraklar, devlet tarafından sakıncalı bulunduğu yasaklanmış ve gönderilmesine izin verilmemiştir (BOA, Y. PRK. ZB., 1318/1900: 25/115).

Eskişehir, tren yolunun kavşak noktası olduğundan misyonerlerin sık sık uğrak yerlerinden biri olmuştur. Dolayısıyla Hükümet, buralarda misyonerlerin yakından takibi noktasında yerel yetkililerin uyanık olmasını istemiştir. Bunlardan biri de Fransız yüzbaşısı misyoner Boren'dir. Çalışmaları, Hükümetin dikkatini çeken Boren'in faaliyetlerinin takip edilmesi, ancak bunu gizliiden yapılmasına dair Eskişehir'deki yetkililere talimat verilmiştir. (BOA, Y. EE. KP., 1321/1903: 18/1773).

Assomptionistler, Hükümetin yakın takibinden zaman zaman rahatsız olmuşlardır. Nitekim Assomptionist Peder Benoit Moll, 4 Nisan 1904 tarihli mektubunda, vaktiyle Katolik misyonerlerin, Türkiye'nin her yerinde hiçbir izin almadan yerleşebildiklerini, şimdi ise ancak Fransız sefaretinin aracılığı ile bunu gerçekleştirebildiklerini belirtmektedir. Buna karşılık Eskişehir'deki yöneticiler, Assomptionistlerin Fransız aracılığına başvurmalarını da hoş karşılamamıştır. Nitekim Eskişehir kaymakamı "Ben bu ülkede ne konsolos, ne de sefaret tanırım. Benim her yere girme hakkım vardır. İstedığınız kadar reaksiyon gösteriniz ve dilekçe veriniz." diyerek sert tutumunu ortaya koymuştur (Aydın, 2012: 18). Devlet yöneticilerinin, çocuklarını Assomptionist okulunda okutmalarına karşılık, onların misyon faaliyetlerine kuşkulu durdukları da bir gerçektir. Bu anlamda misyonerlerin Müslümanları dinden döndürme konusunda başarı elde edemedikleri görülmektedir. Ancak Eskişehir Assomptionist tarikatının Müslüman çocuklarına gizli vaftiz yaptığı, Peder Basset'in 1912 yılındaki raporunda belirtilmektedir. Bu konuda özellikle rahibelerin çalışmaları kayda değerdir. Halkla teması rahiplerden daha iyi kuran rahibeler, Müslüman evlerini ziyaret ederek onlarla dostluk kuruyorlardı. Hasta çocukların evlerini ziyaretleri esnasında ise ölüm döşeginde olan çocukları vaftiz ediyorlardı. Rahibeler bu vaftizi, muhtemelen doğum vaftizi yerine geçmesi ve çocukları asli suçtan arındırmak için yapmaktaydılar. Peder Basset, Eskişehir'de bu şekilde 1391 çocuğun gizliiden vaftiz edildiğini belirtmektedir (Aydın, 2012: 18, 25).

Assomptionistlerin yanında, Almanlar da Eskişehir'de ilkökul düzeyinde bir eğitim kurumu tesis etmişlerdir (Bozkurt, 2010: 80). Daha çok Eskişehir'deki demiryolunda çalışan Alman memur ve müstahdemlerin çocuklarına hizmet veren bu okul, Assomptionistlerin okuluna göre on yıl daha geç açılmıştır (BOA, MF. MKT., 1320/1902: 635/8). Ancak, Alman okulunun açılışı ve 1907'de Almanya'dan bir pastörün²⁵ gelişi Assomptionistleri rahatsız etmiştir. Çünkü Assomptionistler, 1895'ten beri Almanlarla ilgileniyorlardı. Alman kökenli Protestanlar, Assomptionistlerin kiliselerine gidiyorlar ve onların ayinlerine iştirak ediyorlardı. Hatta misyon çalışmaları sonucunda sekiz kişi Protestanlıktan dönmüş ve Assomptionistlere katılmıştı (Aydın, 2012: 14, 20).

Assomptionistlerin misyon faaliyetlerinden en önemlilerinden biri de Rum ve Ermenileri Latinleştirmektir. Nitekim Peder Silbermann'ın, 15 Aralık 1906 tarihli mektubundaki, "Hedefimiz ayrılmış kiliselerin, yani Rumların ve Ermenilerin kurtuluşuydu." sözü bu noktadaki duruşu en net şekilde ortaya koymaktaydı (Aydın, 2012: 19). Ancak Assomptionistler, Eskişehir'deki Rum ve Ermenilerden istedikleri verimi alamamışlardır. Katolik Ermenilerin, Ermeni usulüne göre ayin yapmayı sürdürmeleri de, Assomptionistler için başka bir sorunu ortaya çıkarmıştır (Aydın, 2012: 21, 24).

Assomptionistlerin misyon faaliyetleri, Papalık tarafından büyük destek görmekteydi. Hatta *Propaganda* 1890'da, Bursa'dan Ankara'ya kadar Anadolu'daki geniş bir bölgeyi Assomptionistlere emanet etmişti (Portalé, 2005: 206). Doğu Kiliseleri ile özel olarak ilgilenen Papa XII. Leon (1878-1903), bu kiliseleri konu alan ve onları tanıtan çeşitli dergilerin çıkarılmasını Assomptionistlerden isteyerek, onlara destek vereceklerini belirtmiştir. Papanın isteği doğrultusunda Kadıköy'deki Assomptionistler Merkezi (Centre des Assomptionistes) tarafından *Echos d'Orient* isimli dergi Ekim 1897'den itibaren çıkarılmaya başlanmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında zaman zaman yayınına ara veren dergi, 1942'ye kadar Fransa'da yayınlanmaya devam etmiştir (Taşpınar, 2004:107-108). Basın yayının yanında Papalık, Assomptionistlere kurumsal destek de sağlamıştır. Örneğin, İstanbul Papa vekilinin uhdesinde Kadıköy'de bulunan Katolik kilisesi Assomptionistlerin himayesine verilmiş ve onların burada Katolik ayininin yanında Rum ayininin de yapılmasına müsaade edilmiştir. Ayrıca Katolik Rumların rahiplik eğitimi için İstanbul'da bir okul açılması faaliyeti içerisine girilmiştir (BOA, HR. SYS., 1313/1895: 1787/15).

Papa XIII. Leon'un tasarladığı Doğu Kiliseleri misyonunun gerçekleşmesi için Eskişehir Katolik Assomptionist hareketinin ciddi bir şekilde kökleşmesi bu anlamda önem arz etmekteydi. Ancak Rumlar üzerinde gerçekleştirilen misyon faaliyetinin pek başarı göstermemesi Eskişehir'deki Assomptionist pederleri endişelendirmişti. Bu engelleri aşmak için Eskişehir'de Latin Katolik varlığının artırılması için çaba gösterilmiştir (Aydın, 2012: 21, 24). Bu noktada İstanbul'daki Latin Serpiskoposu ve Papa Vekilinin de büyük çabaları olmuştur. Nitekim Papa Vekili Monsenyör Bonetti, 1896 yılında Eskişehir'e gelerek bir takım

²⁵ Kilise ve din görevlileri konusunda Protestan mezhebiyle Katolik mezhebinin anlayış farklılıkları vardır. Katolikler bir rahibin bulunduğu yerde Kilisenin varlığını kabul ederken; Protestanlar rahibe hiç sahip olmayan bir cemaatin varlığında kilisenin varlığını kabul etmektedir. Bu anlamda Protestanlıkta papaz olmayıp, dinî servislere pastör denilen kimseler bakmaktadır. Protestanlarda ayrıca, Katoliklerdeki gibi bir hiyerarşi olmayıp, pastörler spesifik görevleriyle birlikte sade Hristiyan'dan farklı bir kuvvetle donatılmış değillerdir. Vaaz verme ve öğretme gibi kişisel yeteneklerinin yanında, liderlik özelliğine sahip vasıfları da bulunan pastörler, her şeyden önce Kutsal Kitap hizmetçisidir. O, kendi toplumu içinde ve Kutsal Ruh'un inayetiyle inanılması gereken şeyi hatırlatmakla değil, mümkün ve kabul edilebilir yorumları telkin etmekle görevlidir. Ayrıca Protestan cemaati bir meclis sistemiyle yönetilmektedir. Bu meclise eşit miktarda pastörler ve laikler katılmaktadırlar. Protestan Kilisesi'nde kadınlar da pastör olabilmektedir (Mehl, 1995: 272; Erbaş, 2002: 219, 225, 237; Küçük, 2009: 134).

görüşmelerde bulunmuş ve Hükümetin talimatı doğrultusunda yerel yöneticiler tarafından kendisine kolaylıklar sağlanmıştır (BOA, İ. HUS., 1313/1896: 46/1313; BEO., 1313/1896: 765/57362; İ. HR., 1313/1896: 351/1313). Bu iyi niyet karşısında Papa XIII. Leon tarafından Eskişehir Kaymakamı Reşid Bey ve Belediye Eski Reisi Ahmet Hamdi Efendi'ye sonradan birer nişan gönderilmiştir (BOA, İ. TAL., 1314/1897: 111/1314; BEO., 1314/1897: 938/70288).

5. Ermeni Tehcirinden Günümüze Kütahya Hristiyanları

1890 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nin Doğu vilayetlerinde zaman zaman Ermeni isyanlarının çıktığı görülmektedir. I. Dünya Savaşı'na (1914) girmeden önce de Doğu vilayetlerinde yaşayan Ermenilerin topluca isyana kalkışacaklarına dair Hükümete çeşitli haberler gelmekteydi. Bu atmosfer içerisinde başlayan savaştan kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti, Çanakkale ve Doğu cephesinde çok zor mücadeleler vermek zorunda kaldı. Bu cephelerde çetin bir savaş sürdürülürken, diğer taraftan Ermeni çeteleri ile mücadele edilmesi, orduyu zor durumda bırakmıştı. Ayrıca, cepheye lojistik destek sağlayan araçların Ermeniler tarafından sabatoja uğraması, süreci zora sokan diğer bir husustu. Bu zor şartlar altında savaşı yürütmenin zor olduğu kanaatine varan Osmanlı Hükümeti, Ermenilerle ilgili çeşitli önlemler almak zorunda kaldı. Bu kapsamda 24 Nisan 1915 tarihinde vilayetlere ve mutasarrıflıklara gönderilen tamimde, Ermeni çetecilerinin önde gelenlerinin tutuklanması istendi. 27 Mayıs 1915 tarihinde hazırlanan Tehcir Yasasıyla da Ermenilerin başka bir bölgelere tehciri kararlaştırıldı. Ancak hasta ve âmâ olan Ermenilerin yanında, başlarında erkekleri olmayan Ermeni aileleri, öğretmenler, mebuslar ve aile efradı gibi daha birçok özellik taşıyan Ermeniler de bu sevkiyattan muaf tutuldu (Altıntaş, 2005: 78, 81, 84, 87). Tehcirde dikkati çeken diğer bir husus da, savaş mühimmatının sevk edildiği bölgelerin dışında bulunan şehirlerde, kimsenin zorla göçe tabi tutulmamasıydı. Bu anlamda Kütahya da, Ermenilerin zorla göçe tabi tutulmadığı yerlerden biriydi (BOA, DH. EUM. MH., 1334/1915: 112/96; Halaçoğlu, Tarihsiz: 24-25; Tiftik, 2009: 189). Nitekim, Dahiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyeti İkinci Şubesi'nin 11 Zilkade 1333 tarihli yazısında, Kütahya'nın yerlilerinden olan Ermenilerden hiç kimsenin dışarıya gönderilmediği, bu yüzden de defter tanzimine gerek olmadığı belirtilmiştir (BOA, DH.EUM.2.Şb., 1333/1915: 11/31). Bu dönemde ayrıca başta kendi okullarındaki eğitim-öğretim faaliyetleri olmak üzere Kütahya Ermenilerine birçok alanda gereken kolaylıklar gösterilmiştir (BOA, DH. EUM. 2. Şb., 1335/1916: 31/9). Bunun yanında, onlar hakkında gerçek dışı ihbarlarda bulunan kişilerin cezalandırılması istenmiştir (BOA, DH.EUM.2.Şb., 1336/1918: 51/50).

Kütahya'nın kazası Eskişehir'de yaşayan Ermenilere bakıldığında ise, onların tehcire tabi tutuldukları görülmektedir. (BOA, DH. ŞFR., 1331/1915: 666/87; Alkaya, 2006: 161). Bu şehrin Ermenilerinden bazıları Kütahya'ya uzaklaştırılmış ve kimileri Kütahya'da ihtida etmiştir. Örneğin Eskişehir Kalem-i Mahsus memurlarından olan Nişan Papazyan isimli kişi Kütahya'ya gönderilmiş, daha sonra ihtida eden bu kişi Hükümetin de onayıyla İstanbul'a gitmiştir (BOA, DH.EUM.2.Şb., 1336/1918: 52/39). Kimi zaman da Hükümet, ihtidalarından kuşku duyduğundan olayı tahkik etme yoluna gitmiştir. Örneğin, Sivrihisarlı Ermeni Agob, tehcirden kaçmak için Müslüman olduğunu söylemişti. Daha sonra onun ihtidasında samimi olmadığını anlaşılması üzerine Kütahya'ya gönderilmiştir (BOA, DH.EUM.2.Şb., 1335/1917: 40/23). Suiistimal edilen ihtidaların yaygınlaşması nedeniyle, Hükümet tarafından Kütahya'nın da içerisinde bulunduğu birçok vilayet ve mutasarrıflıklara yazılar gönderilmiş ve ihtida eden Ermenilerin isimleri, ihtida şekilleri, ihtida ettikten sonraki tutum ve davranışları hakkında bilgiler istenilmiştir (BOA, DH.ŞFR., 1336/1918: 86/45).

Tehcir hadisesinin yaşandığı dönemde Kütahya Rumlarına bakıldığında, önce Edirne ve Karesi'den, ardından da Şile'den birçok Rum'un Kütahya'ya iskân edildiği görülmektedir (BOA, DH.ŞFR., 1333/1915: 56/253; DH.EUM.3.Şb., 1333/1915: 7/3; DH.EUM.SSM., 1336/1917: 15/949). Ancak Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı'ndan yenik ayrılması ve Mondros Mütarekesi'nin (30 Ekim 1918) imzalanmasıyla birlikte Rumların Osmanlı'ya karşı tutumunda büyük değişiklik olmuştur. Özellikle Yunanistan Başbakanı Venizelos ile Fener Rum Patrikhanesine bağlı Anadolu'daki Rum din adamlarının beraber yürüttüğü çalışmalar dikkate değerdir. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalini (15 Mayıs 1919) büyük coşkuyla karşılayan İzmir Metropoliti Hrisostomos, Yunan askerlerini takdis etmiştir. Ayrıca Yunan işgaliyle Haçlı Seferleri arasında bir bağ kurularak, Rum din adamları tarafından yoğun propaganda yapılmıştır (Arı, 1996: 498). Kütahya'daki Rum din adamları da Osmanlı Hükümetine bir takım zorluklar çıkarmışlardır. Örneğin, Hükümetin ısrarlı isteklerine rağmen Kütahya Rum Metropoliti Vekili, firar ederek kendilerine gelen kişileri teslim etmeyeceklerini, bunun için de Patrikhanelen emir aldıklarını belirtmiştir (BOA, DH. İ. UM. EK., 1337/1919: 50/17). Ayrıca Kütahya'dan Patrikhaneye gönderilen yazıda, Hristiyanların burada tehlikede olduğu belirtilmekte ve bu türden ifadeler Patrikhane aracılığıyla İtilaf Devletleri Fevkalade Komiserlerine iletilmekteydi (Mutlu, 2011: 77).

17 Temmuz 1921 tarihinde Kütahya'nın Yunanlılar tarafından işgaliyle Müslümanlara büyük eziyetler yapılmıştır. Bu dönemde Rumlar ön plana çıkmakla birlikte Ermenilerin de, Yunanlı yöneticilerle ortak çalışmalar yaptığı görülmektedir (Kaplan, 2007: 45, 48, 65-71; Mutlu, 2011: 159). Ancak tüm bunlara karşılık işgal sırasında komşuluk ilişkilerini ön plana çıkaran ve işbirlikçilere katılmayan Hristiyanların bulunduğu da bir gerçektir (Arı: 1996: 500).

Kütahya'daki Ermeni ve Rumları yakından ilgilendiren diğer önemli bir tarih de 30 Ağustos 1922'dir. Bu tarihte yapılan Başkomutanlık Meydan Muharebesi'nde Yunan ordusu bozguna uğratılmış ve Kütahya için bir yıl kadar süren işgal sona ermiştir (Kaplan: 57). Aldıkları yenilgi sonucunda Yunanlılar, Kütahya'yı terk ederken birçok yeri ateşe vermişler, onlarla beraber Rum ve Ermenilerin çoğu şehri terk etmiştir (Mutlu, 2011: 219; Millas, 2002: 246).

27 Mayıs 1923 tarihinde Türk ve Yunan Hükümetleri arasında imzalanan mübadele anlaşması, Rumların hayatındaki diğer önemli bir olaydır. Bu anlaşmaya göre, İstanbul'daki Rumlar ve Batı Trakya'daki Türkler hariç olmak üzere, Yunanistan'daki Türklerin Türkiye'ye; Türkiye'deki Rumların da Yunanistan'a gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Aslında mübadele anlaşmasından önce her iki ülkede de bir göç dalgası yaşanmıştı. Yoğun bir nüfus Türkiye'yi terk ederek Yunanistan'a yığılmış, aynı şekilde Yunanistan'dan da Türkiye'ye yoğun bir Türk nüfusu gelmişti. Ancak yine de geride göç ettirilmeyi bekleyen bir nüfus bulunmaktaydı. Bu zorunlu göçte her iki taraf da taşınabilir değerli mallarını da yanlarını götürebileceklerdi. Ancak Kütahya'daki

Rumların çoğunluğu mübadeleden önce eşyalarıyla birlikte şehri terk etmişlerdi. Onların terk ettikleri 761 haneye, mübadeleyle Vodina'dan Kütahya'ya gelen 1500 bağcı ve sanatkar muhacir yerleştirilmiştir (Arı, 2010: 22, 26; 2008: 164; Akman, 2003: 58).

Sonuçta, 30 Ağustos zaferinin ardından Ermeni ve Rumların şehri terk edişi ile birlikte, Kütahya'daki Hıristiyanların sayısı oldukça azalmıştır. Kütahya tarihi konusunda derin bilgileri bulunan ve bu şehrin yakın döneminin canlı tanığı olan Kütahyalı Mustafa Kalyon Bey'le yaptığımız görüşmede, Yunanlıların 30 Ağustos'taki mağlubiyetinden sonra Ermeni ve Rumların bu şehri terk ettiklerini, ancak daha sonraki yıllarda az sayıda da olsa bazı Ermenilerin şehirde yaşadığını belirtmektedir. Bunların en önemlilerinden biri, Kütahya'da manifaturacılık ve kuyumculuk yapan Ermeni Altunoğlu ailesidir. Mustafa Bey, Kütahya'da yakın komşuluk ilişkileri kurdukları Altunoğlu ailesinin 1940'lı yılların başında İstanbul'a gittiklerini, daha sonra Sultan Han'ında bir iş yerinin sahibi olan bu aileyi babasıyla birlikte ziyaret ettiklerini ve orada geçmişteki güzel günleri yâd ettiklerini belirtmektedir. Mustafa Bey'in dile getirdiği diğer önemli bir Ermeni ailesi de, asker arkadaşı olan Artin Köylüoğlu'dur. Radyocu Artin de denilen bu kişinin göçü ise, Ermeni Asala örgütünün Türk diplomatlarına karşı gerçekleştirdiği suikastlar sürecinde gerçekleşmiştir. Türk halkının büyük tepkisini çeken bu olaylar sebebiyle İstanbul Ermeni Patrikhanesi, Anadolu'da yaşayan Ermenilere bir zarar gelir endişesiyle onları İstanbul'a çağırmıştır. Bu çağrılara karşı Artin Köylüoğlu, Kütahya'da kalmakta direnmesine rağmen annesinin ısrarına daha fazla dayanamamış ve 1973'te İstanbul'a gitmiştir. Ancak İstanbul Ermeni Patrikliği'nin tüm ısrarına rağmen Marika isimli Ermeni kadın Kütahya'yı terk etmemiştir. O, daha sonra Müslüman olup Meryem adını almış ve Kütahya'da vefat etmiştir.²⁶

Günümüz Kütahya'sına bakıldığında, şehirde Rum ve Ermeni herhangi bir Hıristiyan nüfusun yaşamadığı görülür. İbadet yeri anlamında sadece Rumların Başmelek isminde bir kilisesi vardır. Eski adıyla Lala Hüseyin Paşa, yeni adıyla İstiklal Mahallesi'nde yer alan bu kilise kullanılamaz haldedir. Adı geçen kiliseye 30 Haziran 2012 tarihinde Rumlar tarafından ziyaret amaçlı bir gezi de düzenlenmiştir. Bursa Metropoliti Elpidophoros Lambriniadis'in başkanlığında, Rum asıllı Kütahyalıların çocukları ve torunlarının da bulunduğu 130 kişilik bir grupla gerçekleştirilen bu ziyarette, mumlar yakılmış ve metropolit tarafından küçük bir dua da yapılmıştır (<http://kutahyagercek.com/genel/kutahyada-ilk-kez-120-yillik-tarihi-kilisede-130-ortadoks-dua-etti.html>, erişim tarihi: 10 Eylül 2014; <http://www.haber7.com/guncel/haber/897899-kurtulus-savasindan-sonra-bir-ilk-erisim-tarihi>: 10 Eylül 2014; <http://www.haberler.com/ortodoks-rumlar-kutahya-da-3748180-haberi>, erişim tarihi: 10 Eylül 2014).

6.Sonuç

XVI. yüzyılda Müslümanların dışında, Yahudi, Rum ve Ermenilerin yaşadığı Kütahya'da XIX. yüzyıl itibarıyla, Katolik Ermeni ve Protestan Ermenilerin eklendiği görülür. Ancak bu yüzyılda Kütahya'da Yahudiler yer almamaktadır. Rum, Ortodoks ve Katolik Ermenilerin hem eğitim hem de ibadet anlamında kurumları bulunurken, Protestan Ermenilerin bu anlamda herhangi bir kurumuna rastlanamamıştır. Tanzimat sonrası özgürlük ortamının genişlemesi ve mezhep değiştirme yaşayışının kalkmasına rağmen Kütahya Ermenileri, bir müddet Katolik ve Protestan Ermenilere baskı uygulamıştır. Bundan dolayı Hükümet tarafından Kütahya'daki Ermeni yöneticilerine uyarılarda bulunulmuştur. Kütahya'da Bulgar nüfusu bulunmadığından Balkanlarda olduğu gibi Rum-Bulgar tartışmaları olmamıştır. Ancak Rum Patriğinin isteği doğrultusunda Kütahya'ya sürgün edilen kişiler bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi 1870'de Bulgar Eksarhlığının kuruluşunda etkin çalışmaları olan Piskopos Hilaryon'dur.

Osmanlı'da Tanzimat sonrası yeniden belirlenen idarî yapılanma Kütahya Hıristiyanlarını da etkilemiştir. Şehrin idare meclisinde Ortodoks ve Katolik Ermeni murahhaslarıyla, Rum metropoliti görev almışlardır. Protestan Ermeniler az sayıda olduğundan idare meclisinde onların temsilcileri yer almamıştır. Onların işleri daha çok Bursa'daki Protestan yetkili vasıtasıyla görülmüştür. Kütahya'da idarî işler anlamında bir Rum metropoliti bulunsa da, ruhanî anlamda eskiden olduğu gibi Ankara metropolitine olan bağlılık sürdürülmüştür. Katolik Ermeniler de, bir dönem makamı Bilecik'te bulunan Katolik Ermeni murahhasına bağlı olarak dinî faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Kütahya'daki idarî konumdaki din adamlarının rütbesine bakıldığında yüksek ruhanî din adamının bulunmadığı görülür.

Yabancı misyon çalışmaları ile ilgili olarak, Katoliklerin Kütahya merkezde kayda değer pek faaliyetleri olmamıştır. Bursa merkezli Protestan misyonerlerin bir dönem çalışmaları olmuşsa da, onların da başarılı olduğu söylenemez. Kütahya merkezinde misyon çalışmalarının başarısız olması ile ilgili olarak meşihatın yorumları dikkate değerdir. Buna göre, Kütahya'nın ilmî bir geleneğe sahip olması ve medreselerin aktif çalışmaları, bu şehirde misyonerleri başarısız kılmıştır. Kütahya'ya bağlı ilçelerde yabancıların misyon faaliyetlerine bakıldığında ise, Uşak ve Eskişehir göze çarpmaktadır. Uşak'ta Fransız Katolik Frerelere ait olan küçük çaplı bir eğitim kurumu bulunmaktadır. Eskişehir'deki misyon çalışmaları ise daha geniş çaplıdır. Bu şehirde Fransız ve Almanların ciddi çalışmaları olmuş ve çeşitli eğitim kurumları açmışlardır. Almanya merkezli yürütülen Protestanların misyon çalışmaları açılan bir okul üzerinden yürütülmüş, ancak daha çok Almanya'dan gelen demiryolu çalışanlarının çocuklarıyla sınırlı kalan eğitim faaliyetleri, geniş kitlelere ulaşamamıştır. Fransa'nın desteğiyle misyon çalışmalarını sürdüren Katolik Assomptionistsler ise, daha geniş ve sistemli çalışmalar yapmışlardır. Assomptionistslerin açtıkları iki okulda, yerli Katolik, Ermeni ve Rumların yanında Müslümanların çocukları da eğitim görmüştür. Assomptionistsler eğitim faaliyetlerinin yanında, Eskişehir'de bir dispanser açarak halkla da yakın temas halinde olmuşlardır.

Genel anlamda Kütahya'daki Hıristiyan nüfusu Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı'na girmesiyle birlikte gelişen süreçten etkilenmiştir. 1915'de çıkarılan Tehcir Yasası doğrultusunda Osmanlı'nın birçok yerinde yaşayan Ermeniler zorunlu göçe tabi tutulurken, Kütahya tehcir kapsamına girmeyen şehirlerdendir. Kütahya'nın ilçesi Eskişehir ise, yasanın kapsamına alınan yerler arasındadır. Kütahya merkezindeki Rum ve Ermenilerin durumu ise daha çok Yunan işgali sonrasıyla alakalı bir görünüm arz etmektedir. Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı'ndan yenik ayrılması ve birkaç yıl sonra Kütahya'nın Yunanlılar tarafından işgali Rumları

²⁶ 18 Eylül 2014 tarihinde yaptığımız röportaj için bize zaman ayıran Mustafa Kalyon Bey'e teşekkürü bir borç biliriz.

heyecanlandırmış ve şehirde yaşayan Rum ve Ermenilerin büyük çoğunluğu Yunanlı yöneticilere destek vermişlerdir. Ancak bir yıllık işgalin ardından Yunanlıların bozguna uğratılması ve Kütahya'nın tekrar geri alınmasıyla birlikte Kütahya'da yaşayan Rumlar şehri terk etmişlerdir. Ermenilerin büyük çoğunluğu da şehri terk edenler arasındadır. Bununla birlikte çok az sayıda olsa da yakın zamana kadar Ermenilerin yaşadığı bilinmektedir. Günümüzde ise Kütahya ve ilçelerinde Rum ve Ermeni herhangi bir Hıristiyan nüfus bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

BELGELER

Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri (BOA)

- A. AMD. Sadaret Âmedî Kalemi: Dosya No/Gömlek No. 121/10
- A. DVN. (Sadaret Divan (Beylikçi) Kalemi): Dosya No/Gömlek No. 12/41; 51/18; 59/80; 104/67; 105/13
- A. MKT. (Sadaret Mektubî Kalemi): Dosya No/Gömlek No. 21/78; 27/9
- A. MKT. MHM. (Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi): Dosya No/Gömlek No. 484/3
- A. MKT. MVL. (Sadaret Mektubî Meclis-i Vâlâ): Dosya No/Gömlek No. 108/79
- A. MKT. UM. (Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Yazışmaları): Dosya No/Gömlek No. 96/38; 144/72; 518/72
- A.MKT. NZD. (Sadaret Mektubî Nezaret ve Devâir Yazışmaları): Dosya No/Gömlek No. 19/836; 159/80; 350/98; 351/86
- BEO. (Bab-ı Ali Evrak Odası Evrakı): Dosya No/Gömlek No. 765/57362; 938/70288; 3869/290139; 3954/296502; 3955/296607; 4124/309239
- C. ADL. (Cevdet Adliye): Dosya No/Gömlek No. 90/5435
- C. DH. (Cevdet Dâhiliye): Dosya No/Gömlek No. 138/6898
- DH. EUM. MH., (Dâhiliye Nezareti Muhâsebe Kalemi Belgeleri): Dosya No/Gömlek No. 112/96
- DH. İD. (Dâhiliye Nezareti İdarî Kısım): Dosya No/Gömlek No. 30/36; 117/51
- DH. MKT. (Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi): Dosya No/Gömlek No. 196/61; 1380/33;1491/96;1576/65; 1752/93; 1809/76; 1873/33; 1893/96; 1897/29; 1970/29;2067/2; 2154/87; 2407/47
- DH. ŞFR., (Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi Belgeleri): Dosya No/Gömlek No. 56/253; 86/45; 666/87
- DH. TMIK. M. (Dâhiliye Nezareti Muamelat Evrakı): Dosya No/Gömlek No. 141/41
- DH.EUM.2.Şb., (Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti İkinci Şube): Dosya No/Gömlek No. 11/31; 31/9; 40/23; 51/50; 52/39
- DH.EUM.3.Şb., (Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Üçüncü Şube): Dosya No/Gömlek No. 7/3
- DH.EUM.SSM., (Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Seyrüsefer Kalemi): Dosya No/Gömlek No. 15/94
- DH.İUM.EK.,(Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı): Dosya No/Gömlek No. 24/75; 50/17
- HH. (Hatt-ı Hümayun): Dosya No/Gömlek No. 235/48143
- HR. MKT. (Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi): Dosya No/Gömlek No. 95/24; 114/32; 115/46; 125/56; 282/31
- HR. SYS. (Hariciye Siyasi): Dosya No/Gömlek No. 1787/4; 1787/15
- HR. TO. (Hariciye Nezareti Tercüme Odası): Dosya No/Gömlek No. 146/75; 157/68;181/47; 249/89; 457/44
- İ. AZN. (Adliye ve Mezahib Nezareti) Dosya No/Gömlek No. 62/37
- İ. DH. (Dâhiliye İrade): Dosya No/Gömlek No. 103/79210
- İ. HR. (Hariciye İrade): Dosya No/Gömlek No. 172/9373; 184/10251; 334/21486; 351/1313
- İ. HUS. (Hususi İrade): Dosya No/Gömlek No. 11/1310-L-095; 46/1313

- İ. MF. (Maarif İrade): Dosya No/Gömlek No. 16/2; 20/49
- İ. MMS. (Meclis-i Mahsus İradeleri): Dosya No/Gömlek No. 89/3799
- İ. MTZ04. (Bulgaristan İrade): Dosya No/Gömlek No. 3/69; 3/74; 3/87
- İ. ŞD. (Şuray-ı Devlet İradeleri): Dosya No/Gömlek No. 1/38
- İ. TAL., (İrade Taltifat): Dosya No/Gömlek No. 111/1314
- MF. MKT. (Maarif Mektubi Kalemi): Dosya No/Gömlek No. 635/8; 696/48
- MV. (Meclis-i Vükelâ Mazbataları): Dosya No/Gömlek No. 3/14
- MVL. (Meclis-i Vâlâ Riyaseti): Dosya No/Gömlek No. 805/2; 725/113; 1013/44; 1065/6
- ŞD. (Şuray-ı Devlet): Dosya No/Gömlek No. 1546/1; 1608/2; 1617/5; 2511/22
- Y. A. HUS. (Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrakı): Dosya No/Gömlek No. 237/32
- Y. A. RES. (Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı): Dosya No/Gömlek No. 35/58
- Y. EE. KP. (Yıldız Esas Kamil Kepeci): Dosya No/Gömlek No. 18/1773
- Y. PRK. A. (Yıldız Sadaret Maruzatı): Dosya No/Gömlek No. 4/5
- Y. PRK. AZN. (Yıldız Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı): Dosya No/Gömlek No. 6/5
- Y. PRK. MŞ., (Yıldız Perakende Meşihat): Dosya No/Gömlek No. 7/23
- Y. PRK. ZB. (Yıldız Perakende Zabtiye): Dosya No/Gömlek No. 25/115

BOA Defterler

- A.}.d., (Ermeni Katoliklerden Gelen Takrirlerin Hülâsa Kayıt Defteri, (Divan-ı Hümayun): no: 270, t. 1270/1853.
- A.}.d., (Fransa Tabiiyetinde veya Himayesinde Bulunan Müesseselerin Defteri), no. 268, t. 1319/1901.
- A.DVNS.GMC.d (Gayrimüslim Cemaat Defterleri 'Ermenilerin Atik Ahkâm Defteri'): no:10, t. 1236/1820-1274/1857.
- A.DVNS.GMC.d (Gayrimüslim Cemaat Defterleri 'Katoliklerin Berat Defteri'): no:13, 1261/1845-1327/1909.
- A.DVNS.GMC.d (Gayrimüslim Cemaat Defterleri 'Rumların Ahkâm Defteri'): no: 4, t. 1272/1855-1330/1911.
- A.DVNS.GMC.d (Gayrimüslim Cemaat Defterleri 'Rumların Atik Ahkâm Defteri'): no: 2, t. 1253/1837-1273/1856.
- BEO (Buyruldu Defterleri): no: 3, t. 1255/1839-1278/1861.

Salnameler

- Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, (Sene 1288/1871), 2. Defa, Matbaa-i Vilayet, Bursa.
- Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, (Sene 1289/1872), 3. Defa, Matbaa-i Vilayet, Bursa.
- Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, (Sene 1291/1874), 5. Defa, Matbaa-i Vilayet, Bursa.
- Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, (Sene 1302/1884), 12. Defa, Matbaa-i Vilayet, Bursa.
- Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, (Sene 1303/1885), 13. Defa, Matbaa-i Vilayet, Bursa.
- Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, (Sene 1306/1888), 16. Defa, Matbaa-i Vilayet, Bursa.
- Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, (Sene 1310/1892), 19. Defa, Matbaa-i Vilayet, Bursa.
- Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, (Sene 1312/1894), 21. Defa, Matbaa-i Vilayet, Bursa.
- Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, (Sene 1313/1895), 22. Defa, Matbaa-i Vilayet, Bursa.

Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, (Sene 1314/1896), 23. Defa, Matbaa-i Vilayet, Bursa.
Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, (Sene 1316/1898), 25. Defa, Matbaa-i Vilayet, Bursa.
Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, (Sene 1318/1900), 27. Defa, Matbaa-i Vilayet, Bursa.
Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, (Sene 1319/1901), 28. Defa, Matbaa-i Vilayet, Bursa.
Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, (Sene 1321/1903), 30. Defa, Matbaa-i Vilayet, Bursa.
Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, (Sene 1322/1904), 31. Defa, Matbaa-i Vilayet, Bursa.
Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, (Sene 1324/1906), 34. Defa, Matbaa-i Vilayet, Bursa.
Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, (Sene 1325/1907), 34. Defa, Matbaa-i Vilayet, Bursa.

Sürelî Yayınlar

Basiret, 5 Muharrem 1287; 10 Zilhicce 1287; 9 Safer 1289; 27 Zilkade 1290.

Ceride-i Havadis, 16 Rebiülahir 1289; 20 Rebiülevvel 1289; 23 Haziran 1872.

Levant Herald, June 2, 1870; May 20, 1872.

Newyork Times, March 21, 1872.

Takvim-i Vekayi, 1 Zilkade 1250.

Tercüman-ı Ahval, 25 Şevval 1277.

Kütüphane Nadir Eser

İstanbul Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, no: 1591, 17 Mayıs 1847.

Kitap ve Makaleler

Altıntaş, A., (2005), “Osmanlı İmparatorluğu’nun Tehcir Kararı Alması ve Uygulaması”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C VII, S 1, Afyon, ss. 73-94.

Anagnostopulu, A., (1999), “Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi”, *19. Yüzyıl İstanbul’unda Gayrimüslimler*, çev: Foti ve Stefo Benlisoy, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, ss. 1-35.

Arı, K., (1996), “Kurtuluş Savaşı’nın Bitiminde Türkiye Dışına Yönelik Göçler ve Sonuçları”, *Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I -23-25 Ekim 1995 İstanbul-*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 496-504.

Arı, K., (2008), *Türk Ticaret-i Bahriyesi ve Mübadele Gemileri –İzmir’den Bakışla Lozan’dan Kabotaja*, Deniz Ticaret Odası İzmir Şubesi Yayınları, İzmir.

Arı, K., (2010), “Mübadelede Son Perde: Ortodoksların Anadolu’dan Göçü”, *Dr. Eren Akçiçek’e Armağan*, Haz. Gökser Gökçay, İzmir, ss. 17-28.

Artinian, V., (2004), *Osmanlı Devleti’nde Ermeni Anayasası’nın Doğuşu*, çev. Zülâl Kılıç, Aras yay., İstanbul.

Atiya, A.S. (2005), *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, çev. Nurettin Hiçyılmaz, Doz yay., İstanbul.

Aydın, M., (1986), “Batı ve Doğu Hıristiyanlığına Tarihi Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C 47, S 1, Ankara, ss. 123-148.

Aydın, M., (2005), “Fransiskanlar (Franciscanis)”, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Konya, ss. 236-238.

Aydın, M., (2005), “Hérésie (Heresy)”, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Konya, ss. 288-289.

Aydın, M., (2011), *Anahatlarıyla Dinler Tarihi -Tarih İnanç ve İbadet-*, Ensar yay., İstanbul.

- Aydın, M., (2012), “1891-1924 Yıllarında “Assomption’un Augustinleri” Tarikatının Eskişehir Merkezli Misyonerlik Faaliyetleri”, *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Yıl 7, Sayı 14, Konya, ss. 9-26.
- Aydın, M., (2012), *Dinler Tarihine Giriş –Dinler, Mezhepler, Yeni Dini Hareketler-*, Literatürk yay., Konya.
- Bacchus, F.J., (2005), “Eusebius of Dorylaeum”, *The Catholic Encyclopedia*, C V, ed. Charles G. Herbermann, The Encyclopedia Press, Newyork 1911, ss. 1234-1236.
- Batur, A., Dadaş A., Mete Z., (2002), *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kütahya’da Sosyal Hayat*, C III, Kütahya Belediyesi Kütahya Kültür ve Tarihini Araştırma Merkezi yay., Kütahya.
- Baybal, S., (2009), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde Anadolu’da Yaşayan Gayrimüslimler*, Adal Ofset, Konya.
- Benigni, U., (1911), “Propaganda”, *The Catholic Encyclopedia*, C XII, ed. Charles G. Herbermann, The Encyclopedia Press, Newyork 1911, ss. 456-461.
- Benlisoy, Y., (2002), “Günümüzde Fener Rum Ortodoks Kilisesi”, *2000. Yılında Hıristiyanlık: Dünü, Bugünü ve Geleceği, Dinler Tarihi Araştırmaları-III (Sempozyum, 09-10 Haziran 2001, Ankara, Dinler Tarihi Derneği yay., Ankara, ss. 3-4.*
- Besnard, A., (1995), “Katolik Mezhebi”, *Din Fenomeni*, ed. Mehmet Aydın, Din Bilimleri yay., Konya, ss. 133-196.
- Bozkurt, G., (1996), *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK Basımevi, Ankara.
- Bozkurt, N., (2010), “Maarif Salnâmelerine Göre Kütahya Sancağı’nda Eğitim-Öğretim (H.1316-1321-1898-1904)” *History Studies*, Volume 2/3, Samsun.
- Chabman, J., (2005), “Robber Council of Ephesus”, *The Catholic Encyclopedia*, C V, ed. Charles G. Herbermann, The Encyclopedia Press, Newyork 1911, ss. 981-985.
- Çarkçıyan, Y.G., (2006), *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, Kesit yay., İstanbul.
- Çipof, B., (2010), *Patrikhane İle Mücadelem: Bulgar Eksarhlığı Vakfı’nda 15 Yıl*, Kitap Matbaacılık, İstanbul.
- Drew, T., (2007), “Afyon ve Kütahya Müzelerinde Politeist ve Erken Hıristiyan Yazıtları”, *Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü 24. Araştırma Sonuçları Toplantısı -29 Mayıs-2 Haziran 2006 Çanakkale-*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara.
- Dwight, H.G.O., *Christianity in Turkey: The Protestan Reformation in The Armenian Church*, James Nisbet and Co, London, 1854.
- Engelhardt, (1999), *Tanzimat ve Türkiye*, çev. Ali Reşat, Kaknüs yay., İstanbul.
- Erbaş, (2002), “Protestan Reformu ve Martin Luther”, *2000. Yılında Hıristiyanlık (Dünü, Bugünü ve Geleceği)*, Dinler Tarihi Araştırmaları-III (Sempozyum, 09-10 Haziran 2001, Ankara), Ankara, ss. 197-245.
- Ercan, Y., (2001), *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimat’a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları*, Turhan Kitabevi yay., Ankara.
- Eroğlu, A.H., (2000), “Hıristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C XLI, S 1, Ankara, 309-325.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi -Anadolu, Suriye, Hicaz 1671-1672-*, (1935), C IX, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul.
- Eyüb Zade Nuri, (1326/1908), *Bulgar Tarihi*, Saray Matbaası, Trabzon.
- Faraoqhi, S., (2004), *The Ottoman Empire And The World Around It*, Saint Martin’s Press, Newyork.
- Foss, C. (1991), “Kotyaiion”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander P. Kazhdan ve diğerleri, C II, Oxford University, ss. 1154.
- Fraze, C.A., (2009), *Katolikler ve Sultanlar: Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453-1923*, çev. Cemile Erdek, Küre yay., İstanbul.
- Freely, J., (2004), *Türkiye Uygarlıklar Rehberi Anadolu*, çev. Tuncay Birkan, Gürol Koca, Aslı Biçen, Yapı Kredi yay., İstanbul.

Göç –Rumlar’ın Anadolu’dan Mecburi Ayrılışı (1919-1923), (2002), Derleyen: Herkül Millas, çev. Damla Demirözü, İletişim yay., İstanbul.

Halaçoğlu, Y., (Tarihsiz), *Ermenilerin Suriye’ye Nakli: Sürgün mü, Soykırım mı? Belgeler*, <http://www.ttk.gov.tr/templates/resimler/File/01.pdf>.

Handley, M. L., (2005), “Montanists”, *The Catholic Encyclopedia*, C X, ed. Charles G. Herbermann, online edition copyright, ss. 1039-1046.

Katar, M., (2007), “Paskalya”, *DİA*, C XXXIV, Ankara, ss. 181-182.

Kenanoğlu, M., (2004), *Osmanlı Millet Sistemi*, Klasik yay., İstanbul.

Küçük, M. A., (2009), *Türkiye Protestan Ermenileri*, Berikan yay., Ankara.

Kütahya Ansiklopedisi, (1999), Kütahya Belediyesi yay., Kütahya.

Lewis, B., (1998), *Tanzimat ve Sosyal Eşitlik*, çev. Mine Yazıcı, *Belleten*, TTK, C 62, Sayı 234, Ankara.

Lins, J., (2005), “Bulgaria”, *The Catholic Encyclopedia*, C III, ed. Charles G. Herbermann, online edition copyright, ss. 87-91.

Medin, J., (2005), “Greece”, *The Catholic Encyclopedia*, C VI, ed. Charles G. Herbermann, online edition copyright, ss. 1436-1453.

Mehl, R., (1995), “Protestanlık Mezhebi”, *Din Fenomeni*, ed. Mehmet Aydın, Din Bilimleri yay., Konya, ss. 245-286.

Moeller, C. H., (2005), “Millennium and Millenarianism”, *The Catholic Encyclopedia*, C X, ed. Charles G. Herbermann, online edition copyright, ss. 608-613.

Nazır, B., (2006), *Osmanlı’yı Sığınanlar: Macar ve Polonyalı Mülteciler*, Yeditepe yay., İstanbul.

Ortaylı, İ., (2005), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Alkım yay., İstanbul.

Ott, M., (2005), “Armenia”, *The Catholic Encyclopedia*, C I, ed. Charles G. Herbermann, online edition copyright, ss. 1525-1532.

Ott, M., (2005), “Brusa”, *The Catholic Encyclopedia*, C III, ed. Charles G. Herbermann, online edition copyright, ss. 38-39.

Oussani, G., (2005), “Asia Minor”, *The Catholic Encyclopedia*, C I, ed. Charles G. Herbermann, online edition copyright, ss.1621-1640.

Portalié, E., (2005), “Augustinians of the Assumption (The Assumptionists)” *The Catholic Encyclopedia*, C II, ed. Charles G. Herbermann, online edition copyright, ss. 204-207.

Prokurat, M.; Golitzin, A.; Peterson, Michael D., (1996), “Exarch”, *Historical Dictionary Of The Orthodox Church*, Scarecrow Press, London.

Ramsay, W. M., (1890), *The Historical Geography Of Asia Minor*, Printed By William Clowes Sons, London.

Refik, A., (1341/1923), “Osmanlı İmparatorluğunda Fener Patrikhanesi ve Bulgar Kilisesi”, *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, İstanbul, ss. 73-84.

Rheidt K. (2003), “Aizanoi 2001 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları”, *Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü 24. Kazı Sonuçları Toplantısı -27-31 Mayıs 2002 Ankara*, C II, Kültür Bakanlığı DÖSİMM Basımevi, Ankara.

Shahan, T.J., “Angora”, *The Catholic Encyclopedia*, C I, ed. Charles G. Herbermann, The Encyclopedia Press, Newyork 1911, ss.1065-1066.

Shaw, S.J., (2008), *Osmanlı İmparatorluğu’nda ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Yahudiler*, çev. Meriç Sobutay, Kapı yay., İstanbul.

Stone, Frank A., (2011), *Sömürgeciliğin Hasat Mevsimi: Anadolu’da Amerikan Misyoner Okulları*, Terc. Ayşe Aksu, Dergâh yay., İstanbul.

- Şahin, G., (2008), *Osmanlı Devleti'nde Katolik Ermeniler: Sivasslı Mihitar ve Mihitaristler*, IQ Kültür Sanat yay., İstanbul.
- Taşpınar, İ., (2004), “Katolik Assomptionistler Tarikatı ve Türkiye”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/2004, Sakarya, ss. 93-114.
- Texier, C. (2002), *Küçük Asya –Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi-*, çev. Ali Suat, C II, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı yay., Ankara.
- Türkan, A., (2012), “İstanbul Ermenilerinin Dini, Toplumsal ve Kurumsal Problemleri: Mezarlıklar Sorunu (19. YY)” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S 21, 2012, İstanbul. ss. 29-56, ss. 134-141.
- Türkan, A., (2012), “Makedonya’da Bulgar ve Latin Kilisesinin Gelişimi (Tunalı Hilmi’nin Makedonya Risalesi)”, *Milel ve Nihal*, Sayı 2, C IX, Mayıs-Ağustos 2012, İstanbul.
- Türkan, A., (2012), *Osmanlı Papalık İlişkileri: Ermenilerin ve Doğu Hıristiyanlarının Sorunları Çerçevesinde*, Kitabevi yay., İstanbul.
- Türkan, A., (2012), *Osmanlı’da Kripto Hıristiyanlar*, Kitabevi yay., İstanbul.
- Türkan, A., (2013), “İstanbullu Kardinal Hasun Efendi’nin Osmanlı ve Katolik Dünyasında Bıraktığı Etki”, *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Yıl 8, Sayı 16, Konya, 2013, ss. 173-198.
- Vailhe, S., (1905), “Theodosius I”, *The Catholic Encyclopedia*, C XIV, ed. Charles G. Herbermann, online edition copyright,ss. 1140-1142.
- Varlık, M.Ç., (2002), M. Ç., “Kütahya”, *DİA*, C XXVI, Ankara, ss. 580-584.
- Waggaman, M.T., (2005), “Dorylaeum” *The Catholic Encyclopedia*, C V, ed. Charles G. Herbermann, online edition copyright, ss. 278.
- Yıldız, H. D., (1981-1982), “Kütahya’nın Tarihçesi”, *Kütahya*, Kütahya 100. Yıl Kutlama Komitesi, Formül Matbaası, İstanbul, ss. 35-51.

Bilimsel Tezler

- Akman, İ., (2003), “1910-1930 Yılları Arasında Kütahya’da Göç”, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Kütahya.
- Alkaya, A.S., (2006), “Ermeni Tehciri ve Eskişehir Ermenileri”, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Eskişehir.
- Arslan, M., (2003), “53 Numaralı Kütahya Şer’iyye Sicili’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi”, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Kütahya.
- Bayram, G. B., (2004), 49 Numaralı Kütahya Şer’iyye Sicili Transkripsiyonu ve Edisyon Kritiği”, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Kütahya.
- Berberian, P. (1972), “Relations Between The Anclican Church and The Armenians”, *Thesis Submitted for The Degree of Doctor of Philosophy*, Departmant of Theology, King’s College, University of London.
- Çetin T., (2003), 1845 (H. 1261) Tarihli Temettü’ât Defterlerine Göre Kütahya Şehri (Polad Bey, Efendibola, Ahî Mustafa, Cedid, Kadışeyh ve Şehreküstü Mahalleri)’nin İktisâdi ve İctimâi Durumu, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Kütahya.
- Gümüş, A., (2002), “51 Numaralı Kütahya Şer’iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme”, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Kütahya.
- Gümüş, İ., (2003), “33 Numaralı Kütahya Şer’iyye Sicili Transkripsiyon Ve Değerlendirme”, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Kütahya.
- Karaca, S., (2007), “Kütahya Şer’iyye Sicilleri 22 Numaralı Defterinin Transkripsiyonu Ve Değerlendirilmesi”, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Kütahya.
- Mutlu, C., (2011), “Mütareke Döneminde Rum Nüfus Hareketleri 1918-1922”, *Basılmamış Doktora Tezi*, İstanbul.
- Tiftik, M.A., (2009), “Ermeni Tehciri ve Kütahya Ermenileri”, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Kütahya.

Elektronik Kaynak

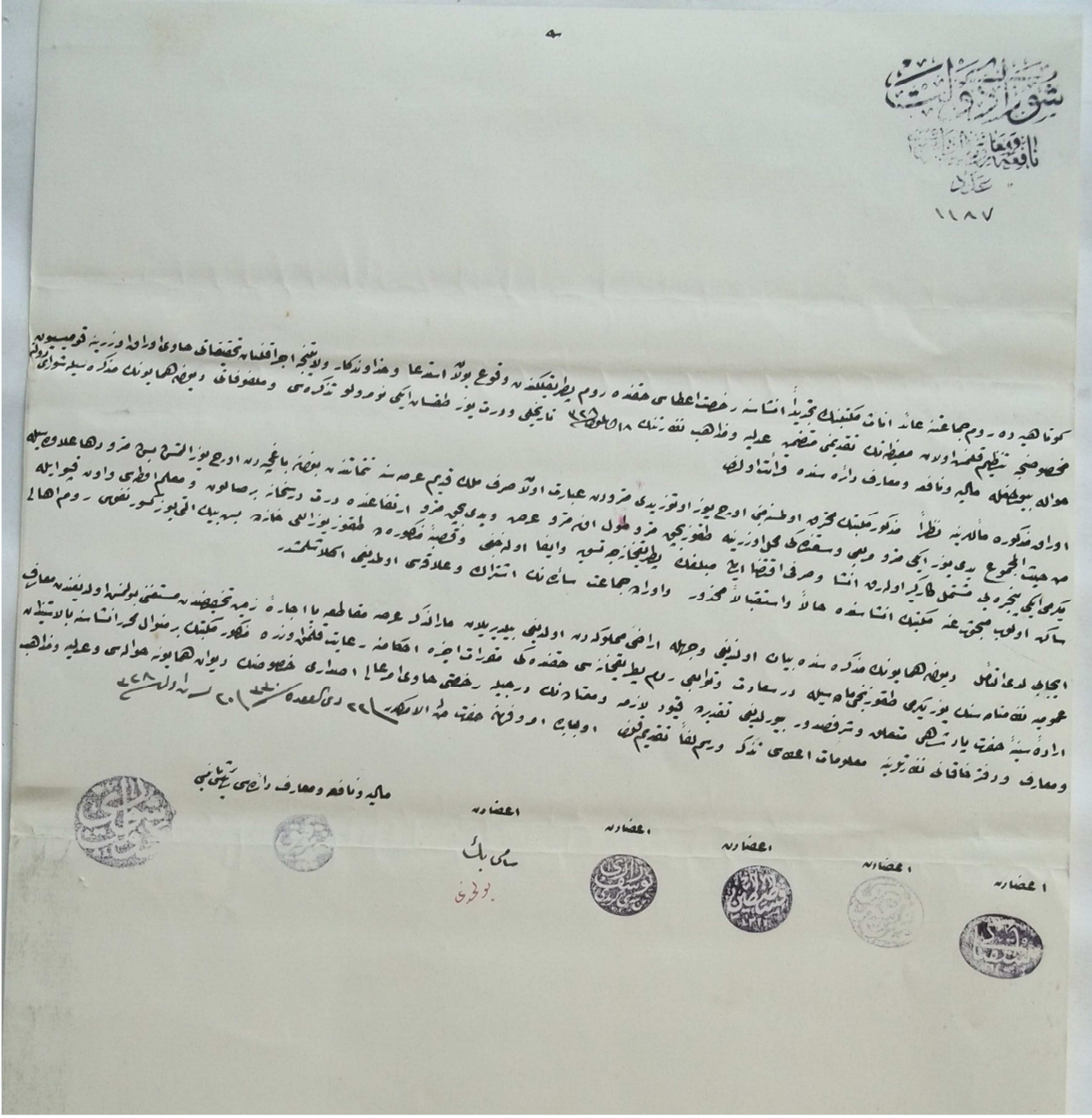
<http://cezmyurtsever-ermenler.blogspot.com.tr/2010/12/kilikyali-erminelirin-kutsal-muron.html>, erişim tarihi: 18 Temmuz 2014

<http://kutahyagercek.com/genel/kutahyada-ilk-kez-120-yillik-tarihi-kilisede-130-ortadoks-dua-etti.html>, erişim tarihi: 10 Eylül 2014

<http://www.haber7.com/guncel/haber/897899-kurtulus-savasindan-sonra-bir-ilk>, erişim tarihi: 10 Eylül 2014

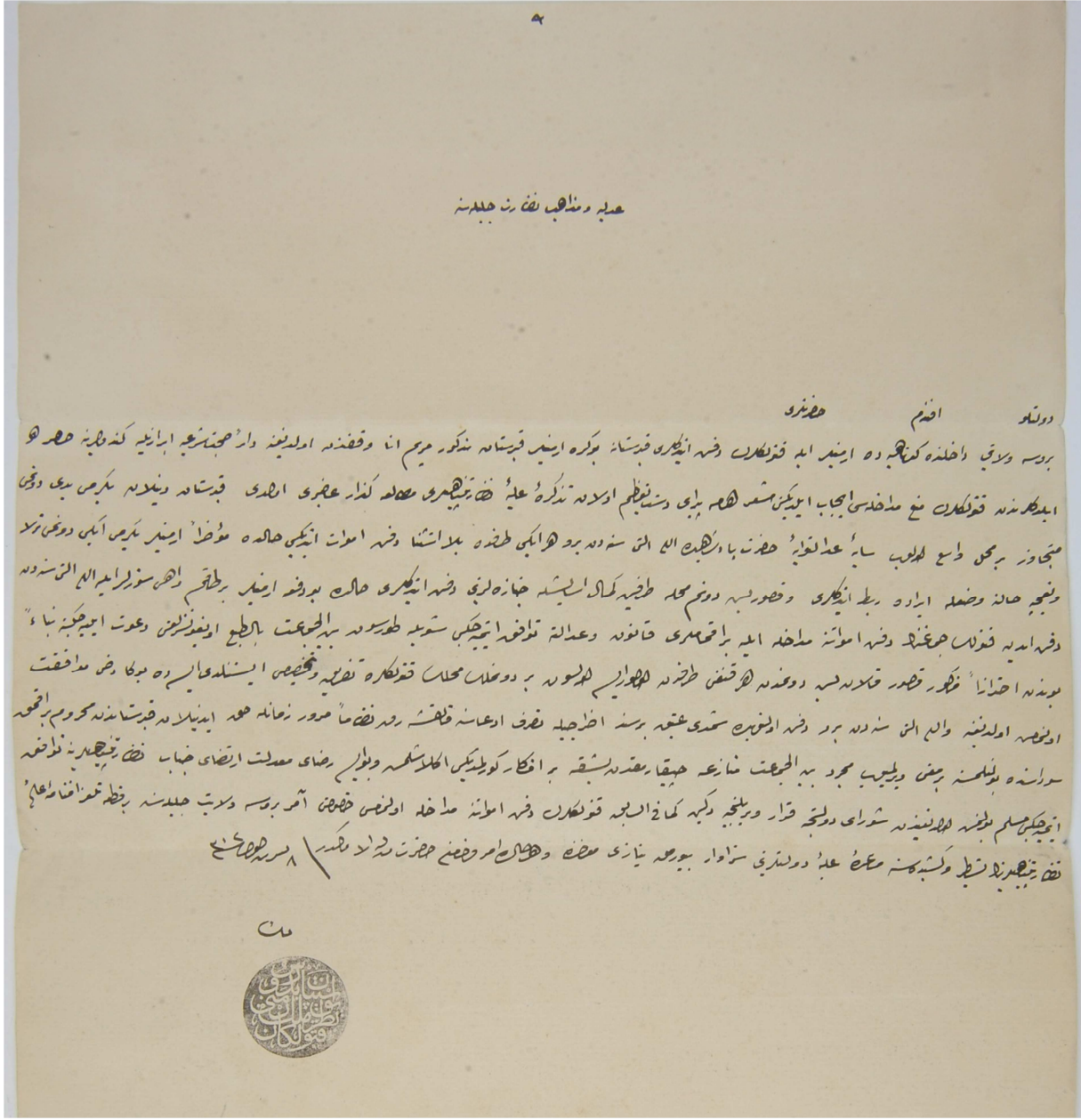
<http://www.haberler.com/ortodoks-rumlar-kutahya-da-3748180-haberi>, erişim tarihi: 10 Eylül 2014

EKLER

EK1: Kütahya'daki Rumların kız çocuklarına ait olan okulun yeniden inşası için Fener Rum Patrikhanesi tarafından yapılan istek üzerine, Şuray-ı Devlet tarafından alınan karar (BOA, İ. MF., 22 Zilkade 1330/2 Kasım 1912, Dosya No/Gömlek No. 20/49).

EK2: Kütahya'da yaşayan Katolik Ermenilerin ölümlerini defnetmeleri Ortodoks Ermeniler tarafından engellendiği, bunun için Ortodoks Ermenilerin mezarlığının yanında Katoliklere de yer ayrılması isteğini içeren Ermeni Katolik Patrikliği tarafından Adliye ve Mezahib Nezaretine gönderilen yazı (BOA, ŞD., 8 Tışirnievell 1302/20 Ekim 1886, Dosya No/Gömlek No. 2511/22).

Bu sayfa bilerek boş bırakılmıştır
This page [is] intentionally left blank